

ΗΜΕΡΕΣ
ΡΕΘΥΜΝΟΥ
2020

Χάρης Κ. Στρατιδάκης

Το Ρέθυμνο στα χρόνια της χοϊέρας

Επιδημικές ασθένειες και πρακτικές υγιεινής
από τον 14ο έως τον 20ό αιώνα

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ
ΠΑΛΙΣΙΟ
ΠΟΛΗΣ

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ. 04.2020

ΧΑΡΗΣ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗΣ

Το Ρέθυμνο στα χρόνια της χολέρας.
Επιδημικές ασθένειες και υγιεινιστικές πρακτικές,
από τον 14ο έως τον 20ό αιώνα

© Χάρης Κ. Στρατιδάκης

ℹ Σύλλογος Κατοίκων Παλιάς Πόλης Ρεθύμνου

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ: Ρέθυμνο, Απρίλιος 2020

*εικόνα εξωφύλλου: Pieter Bruegel the Elder,
Ο θρίαμβος του θανάτου (ca 1562), Museo del Prado.*

Οποιαδήποτε χρήση του παρόντος επιτρέπεται,
με την προϋπόθεση της ακριβούς αναφοράς σε αυτό.

Το Ρέθυμνο στα χρόνια της χολέρας

Επιδημικές ασθένειες και πρακτικές υγιεινής
από τον 14ο έως τον 20ό αιώνα

Περιεχόμενα

Πρόλογος	7
Εισαγωγή	9
Στο Ρέθυμνο των χρόνων της χολέρας	
Η πανούκλα	15
Η ευλογιά	18
Η θήπρα	19
Η χολέρα	21
Η ισπανική γρίπη	22
Ο δάγκειος πυρετός	23
Η φυματίωση	24
Η οστρακιά και ο κοκίτης	28
Ο τύφος	29
Η σύφιλη	30
Τα τραχώματα	31
Η εθνοσσία	32
Οι ζωοανθρωπονόσοι	33
Παράρτημα	
α. Εγκαταλελειμμένοι λόγω επιδημιών οικισμοί	39
β. Τα Υγειονομεία του Ρεθύμνου	41
γ. «Πράτιγο!»	42
δ. Ένας έμπειρος Ρεθεμνιώτης γιατρός	43
Επίμετρο	45
Βιβλιογραφία	47
Πηγές εικονογράφησης	49

Πρόλογος

Στην εποχή μας, των υψηλών τεχνολογικών επιτευγμάτων, όπου η ανθρωπότητα είχε από χρόνια καταφέρει να αντιμετωπίσει ασθένειες που την απασχόλησαν για μεγάλες περιόδους την ανθρωπότητα, η εμφάνιση ενός νέου ιού αηλιάζει εν μια νυκτί τη ζωή μας και προκαλεί παγκόσμια κρίση. Η ιστορία της εξέλιξης του ανθρώπου είναι γεμάτη με αντίστοιχα περιστατικά, κανένα όμως δεν ανέκοψε τη δύναμη της ανθρώπινης ζωής.

Καθώς κανείς δεν μένει ανεπηρέαστος από γεγονότα όπως αυτό, η οργανωτική επιτροπή των «Ημερών Ρεθύμνου» αποφάσισε τη διοργάνωση ενός διαδικτυακού φεστιβάλ εφέτος. Ενός φεστιβάλ με «χειροποίητες» ξεναγήσεις, συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις, και με την πεποίθηση πως η τέχνη έχει τη δική της θεραπευτική ικανότητα: απαλύνει φόβους, μειώνει αποστάσεις, μπορεί να μας ενώσει, έστω και για λίγο, σε μια ταυτόχρονη διάδραση. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και το ηλεκτρονικό βιβλίο του Χάρη Στρατιδάκη για την ιστορία των επιδημιών στο ευρύτερο Ρέθυμνο.

Απ' την πλευρά μου, διατηρώ την αναγραφόμενη αισιοδοξία των κρητικών υφαντών: και αυτό θα περάσει.

Θωμάς Κρεβετζάκης

Πρόεδρος του Συλλόγου Κατοίκων Παλιάς Πόλης

Εισαγωγή

Το βιβλίο αυτό γράφτηκε κατά τις πρώτες εβδομάδες κατ' οίκον εγκλεισμού, στην πρώτη φάση της πανδημίας του κορωνοϊού Covid-19, στα τέλη Μαρτίου – αρχές Απριλίου του 2020. Ήδη όμως από τον Μάρτιο οι φιλόξενες εφημερίδες ΡΕΘΕΜΝΙΩΤΙΚΑ ΝΕΑ και ΡΕΘΕΜΝΟΣ είχαν δημοσιεύσει μια σειρά σχετικών άρθρων μου, προετοιμάζοντάς το¹. Η ανταπόκριση του κοινού, το οποίο αγνοούσε βασικά στοιχεία της ιστορίας της πόλης, υγειονομικής στην περίπτωση αυτή, με έκανε να επιμείνω και να προχωρήσω στην ηλεκτρονική του έκδοση, με τη βοήθεια του Συλλόγου Κατοίκων Παλιάς Πόλης.

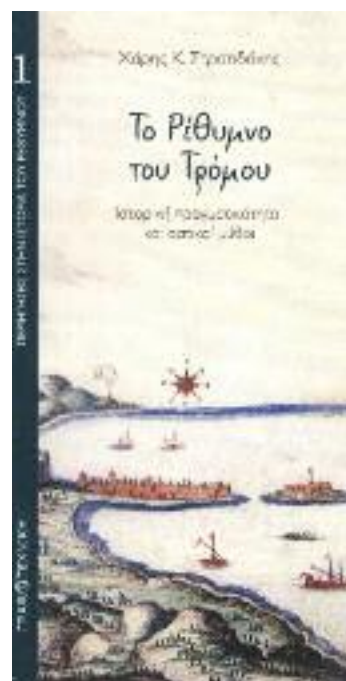
Μερικές βασικές πληροφορίες, σχετικές με τις επιδημίες που έπληξαν το Ρέθυμνο, είχα δημοσιεύσει το 2017 στο βιβλίο *Το Ρέθυμνο του Τρόμου. Αστικοί μύθοι και ιστορική πραγματικότητα*, που κυκλοφόρησε από τις Εκδόσεις Γραφοτεχνική και εξαντλήθηκε σχεδόν αμέσως². Όμως, η αναφορά εκεί σε επιδημίες και άλλα δεινά είχε εκληφθεί από την πλειοψηφία των αναγνωστών μάλλον ως μυθιστορία, που δεν αφορούσε τον συγκεκριμένο χώρο και τους ανθρώπους που τον ζωντάνευαν από τότε που συγκροτήθηκε σε πόλη, στα τέλη δηλαδή του 13ου αιώνα.

Κι όμως, η ευρωπαϊκή ιστορία όλων αυτών των αιώνων, μέχρι και σήμερα, είναι ιστορία επιδημιών. Από ιστορικοϊατρική άποψη, ο 14ος ήταν ο αιώνας κυρίως της χήπρας, ο 15ος ο αιώνας της πανούκλας, ο 16ος ο αιώνας της σύφιλης, ο 17ος και 18ος οι αιώνες της ιλαράς, ο 19ος ο αιώνας της φυματίωσης και της οστρακιάς και ο 20ός ο αιώνας της γρίπης και του Aids.

Στη διάρκεια των επτά αυτών αιώνων, τρεις μόνο περίοδοι μπορούν να θεωρηθούν ως απαλλαγμένες από επιδημίες για το Ρέθυμνο: εκείνη από το 1465 μέχρι το 1520, η επόμενη από το 1521 μέχρι το 1571 και η πρόσφατη, από το 1951 μέχρι το 2019. Σχεδόν καμιά τους δεν είχε διάρκεια μεγαλύτερη του μισού αιώνα. Οι συμπολίτες μας, δηλαδή, μπόρεσαν να ανασάνουν από επιδημίες «μαύρου» και «λευκού» θανάτου μόλις 170 χρόνια σε σύνολο 750, γεγονός που θα έπρεπε να μας κάνει να εκτιμήσουμε περισσότερο τη βελτίωση των όρων ζωής μας και την προσφορά της ιατρικής επιστήμης και των λειτουργιών της στην υπόθεση της κοινωνικής ευζωίας.

Ο τίτλος του βιβλίου είναι βέβαια επηρεασμένος από τον αντίστοιχο του Gabriel Garcia Marquez, *Ο έρωτας στα χρόνια της χολέρας*. Όσο για τον χρονολογικό περιορισμό ανάμεσα στον 14ο και τον 20ό αιώνα, θα

Το Νοσοκομείο, λίγο μετά την παράδοσή του από τις Ρωσικές αρχές κατοχής στον Δήμο Ρεθύμνης.

1. Τα δημοσιεύματα αυτά, στις στήλες «Αναδιφώντας το χθες» και «Ιστορικές περιηγήσεις», βλ. στα Στρατιδάκης 2020Α, 2020Γ, 2020Δ και 2020Β αντίστοιχα.

2. Για το εξαντλημένο αυτό βιβλίο βλ. στο Στρατιδάκης 2017Β.

μπορούσε να συγκεκριμενοποιηθεί μεταξύ των ετών 1340 και 1951. Η αρχική χρονολογία αφορά στην πρώτη ιστορικά επιβεβαιωμένη στο Ρέθυμνο επιδημία και η δεύτερη στην κατάργηση του φθισιατρείου που λειτουργούσε στις εγκαταστάσεις του παλιότερου Δημοτικού Νοσοκομείου. Οι δύο αυτές χρονολογίες αναφέρονται και στις δύο χειρότερες για την πόλη και την ύπαιθρό της επιδημικές ασθένειες, στην πανώλη και στη φυματίωση αντίστοιχα.

Σήμερα, μπορεί οι επιδημίες της ευλογιάς και της πανούκλας να αποτελούν παρελθόν, όμως τη θέση τους ήρθαν να πάρουν άλλες, όπως εκείνες του Aids, με 36.000.000 νεκρούς, και του κορωνοϊού, με άγνωστο τελικό αριθμό θυμάτων. Όπως το διατύπωσε ο Βιτζέντζος Κορνάρος και το τραγούδησε για αιώνες ο απλός κόσμος της Κρήτης και της Επτανήσου:

*Του κύκλου τα γυρίσματα, που ανεβοκατεβαίνουν
και του τροχού, που ώρες ψηλά κι ώρες στα βάθη πηαίνουν.
Και του καιρού τα πράματα, που αναπαημό δεν έχουν
μα στο καλό κι εις το κακό περιπατούν και τρέχουν³.*

Επί σειρά αιώνων, από τον Μεσαίωνα και μέχρι τουλάχιστον το έτος 1957 (κίνδυνος επιδημικής χολέρας), οι Ευρωπαίοι ζούσαν αντίστοιχες καταστάσεις, που στην εποχή τους θεωρούνταν σχεδόν φυσικές. Οι περισσότεροι πιστοί, όλων των θρησκευμάτων και δογμάτων, πίστευαν ότι οι ασθένειες, ιδιαίτερα οι επιδημικές, αποτελούσαν «οργή θεού» και πάσχιζαν να τις ξεορκίσουν με μετάνοιες, και άηθοι, χωρίς υποστήριξη από την πρακτική ιατρική της εποχής, κατέφευγαν σε αυτοσχέδιες ρύσεις και γιατροσόφια (στην Κρήτη *γιατρικουλήματα*).

Οπωσδήποτε σήμερα, στη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα, φαντάζει αστείο το γεγονός ότι, από τη μια πλευρά η επιστήμη έχει χαρτογραφήσει γονιδιακά τον ανθρώπινο οργανισμό και προχωρά στην τεχνητή νοημοσύνη και από την άλλη είμαστε αναγκασμένοι να καταφεύγουμε στην ίδια ακριβώς πρακτική με τους προγόνους μας. Στην ίδια πρακτική όχι μόνο μ' εκείνους του Μεσαίωνα, αλλά και με τους άλλους που είχαν ζήσει 2.000 χρόνια πριν απ' αυτούς, τον 5ο προ Χριστού αιώνα, με τον λοιμό, πιθανότατα πανώλη, που είχε τότε πλήξει την Αθήνα του Περικλή: την απομόνωση!

Όμως, για να μην εθελουφλούμε, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι κίνδυνοι που ζούμε σήμερα στον τόπο μας αποτελούν καθημερινή πραγματικότητα εδώ κι αιώνες για μεγάλο μέρος του τρίτου κόσμου. Η χολέρα, η λέπρα, η φυματίωση, η ιλαρά, ο H3N2 κ.ά. θέριζαν και εξακολουθούν να θερίζουν σε μεγάλα τμήματα της Ασίας και της Αφρικής. Η πρώτη αιτία θανάτου στις περιοχές αυτές δεν είναι οι λεγόμενες «ασθένειες του πολιτισμού» (εγκεφαλικά, καρδιακά κ.ά.) αλλά οι λοιμώδεις. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το γεγονός ότι μερικές από τις μεγαλύτερες επιδημίες των τελευταίων δεκαετιών έχουν ξεκινήσει από την Κίνα, μια χώρα που, ναί μεν έχει κάνει άλματα ως προς τη διαβίωση του πληθυσμού της, πολλαπλασίασε όμως έχει ακόμα να κάνει.

Είναι γεγονός ότι η γη μας χαρακτηρίζεται εδώ και πολλές δεκαετίες από υπερπληθυσμό του ανθρώπινου είδους και, ως αποτέλεσμα αυτού, από

*Το πρόβλημα του πόσιμου νερού στον τρίτο κόσμο
οξύνεται και λόγω της κλιματικής αλλαγής.*

3. Αλεξίου-Αποσκήτη 2007.

τεράστια πίεση στους παραγωγικούς της πόρους. Αυτό, σε συνδυασμό με τις ακόρεστες ανάγκες σε ζωικές πρωτεΐνες, έχει οδηγήσει σε βιομηχανοποίηση των ζώων στον πρώτο κόσμο και στη συμβίωση μ' αυτά στον δεύτερο και τρίτο, γεγονός που δίνει όλη τα περιθώρια στην ανάπτυξη ζωοανθρωπονόσων αλλιά και στο πέραςμα ιών από τα μεν στους δε.

Μ' αυτήν την έννοια, ούτε οι καημένες οι νυχτερίδες, που συζούσαν για χιλιάδες χρόνια με τους ανθρώπους, φταίνε, ούτε και οι «τρελές» αγελιάδες, που θελήσαμε να τις κά-νουμε σαρκοφάγες, αλλιά ούτε και οι χοίροι και τα πτηνά.

Η αλόγιστη κατανάλωση κρέατος, κάποια στιγμή θα οδη-γούσε σε παρόμοια αποτελέσματα. Γι' αυτό και η κατάσταση που ζούμε σήμερα θα πρέπει να μας οδηγήσει σε άλλους εί-δους επιλογές ως προς την κατανάλωση ζωικών πρωτεΐ-νών, πριν επέλθει η επόμενη και η μεθεπόμενη πανδημία.

Η συγκεκριμένη έκδοση είναι η δεύτερη που πραγματο-ποιείται από τον Σύλλογο Κατοίκων Παλιιάς Πόλης. Η πρώτη είχε πραγματοποιηθεί το 2014 και έφερε τον τίτλο *370 μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρε-θύμνου* (2014)⁴. Η παρούσα είναι οπωσδήποτε μικρότερη και, βέβαια, ηλεκτρονική, εξαιτίας των περιστά-σεων που διανύουμε, οι οποίες είναι πιθανόν να καθιερώσουν και για το μέλλον αυτής της μορφής τις εκδόσεις. Οπωσδήποτε, ευχαριστώ τον πρόεδρο του Συλλόγου, Θωμά Κρεβετζάκη, καθώς και το υπόλοιπο διοικητικό συμβούλιο, όπως βέβαια και την Αγγελική Βλαχοπούλου, που ανέλαβε τη σελιδοποίησή της. Οφειλόμενες είναι οι ευχαριστίες μου και στον Γιάννη Παπιομύτογλου, που, χωρίς τις διαφημιστικές κατα-χωρίσεις που μου παραχώρησε από το αρχείο του, η εικονογράφηση θα ήταν πολύ φτωχή.

Η ηλεκτρονική αυτή έκδοση θα συνοδευτεί με περιήγηση στους αναφερόμενους χώρους, την οποία οι ενδιαφερόμενοι θα μπορέσουν να παρακολουθήσουν μέσω της ψηφιακής πλατφόρμας που χρησιμοποιούν οι *Ημέρες Ρεθύμνου 2020*. Εύχομαι να μη χρειαστεί να περάσει πολύς καιρός για να την παρακολουθή-σουν και δια ζώσης οι τυχόν ενδιαφερόμενοι, με την αλληλοτροφοδότηση που προσφέρει αυτού του εί-δους η διαπραγμάτευση της ιστορίας.

Ζητώ τη συγκατάβαση των αναγνωστών, τόσο για το δύσκολο θέμα που επέλεξα αυτή τη φορά να επε-ξεργαστώ, όσο και για τα τυχόν λάθη και παραλείψεις. Η εργασία πραγματοποιήθηκε στις ιδιόζουσες συν-θήκες της καραντίνας, στο χωριό Καλλέργος Μυλοποτάμου, χωρίς σχεδόν πρόσβαση στο διαδίκτυο και σε σημαντικό τμήμα της βιβλιοθήκης μου, αλλιά και χωρίς την απαραίτητη εκείνη χρονική απόσταση που θα επέτρεπε τον εντοπισμό σφαλμάτων ή παραλείψεων.

Σε κάθε περίπτωση την αφιερώνω στους γονείς μου, οι οποίοι υπήρξαν και οι δύο θύματα επιδημιών, με ευτυχή όμως κατάληξη: ο πατέρας μου της φυματίωσης και η μητέρα μου του τύφου. Πιστεύω ότι ο κα-θένας μας, αν ψάξει στο οικογενειακό του περιβάλλον, θα βρει αντίστοιχες περιπτώσεις, οι οποίες μας κά-νουν να ενδιαφερθούμε περισσότερο για την ιστορία και μικροϊστορία και τελικά την αισθητοποιούν.

Νυχτερίδες που διαβιούν σε κρητικό σπήλαιο

Απρίλιος 2020
Χάρης Στρατιδάκης

4. Στρατιδάκης 2014.

*Τα ζεύγη κουμπάρων Στρατιδάκη Κ.-Ψιμικού Αρ. και Ξεξάκη Κ.-Βαρδάκη Αικ.
Το πρώτο είχε ταλαιπωρηθεί από τη φυματίωση και τον τύφο,
ενώ ο Κωστής Ξεξάκης κατάφερε να επιζήσει από το στρατόπεδο του Μεθκ.*

Το Ρέθυμνο
στα χρόνια της χοιρέρας

Η πανούκλα

Η πανούκλα, *πανώλη* στα ελληνικά, *πανόγλα* στην κρητική διάλεκτο, «*μαύρος θάνατος*» σε πολλές γλώσσες, είναι μια λοιμώδης νόσος που προκαλείται από τον βάκιλλο του Γερσίν. Μεταδίδεται στον άνθρωπο από τσίμπημα ψύλλων που παρασιτούν, κατεχοχήν σε μαύρους αρουραίους, από τους οποίους και πήρε η λοίμωξη τον χαρακτηρισμό της.

Όλα δείχνουν ότι πανούκλα ήταν ο λοιμός που έπληξε την αρχαία Αθήνα του Περικλή κατά τον 5ου π.Χ. αιώνα, κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου. Στην Κρήτη, η πρώτη γνωστή επιδημία της εντοπίζεται χρονολογικά στην τριακονταετία 711-740 μ.Χ., κατά την περίοδο αρχιερατείας του Ανδρέα Κρήτης. Μια επόμενη επιδημία ήταν εκείνη του έτους 749, οπότε είχε εισαχθεί από την Πελοπόννησο. Πολύ αργότερα, η επιδημία του έτους 1330 χτύπησε περισσότερο τον Χάνδακα και τα Χανιά, σε αντίθεση με την επόμενη, της δεκαετίας 1340-1350, που ερήμωσε σχεδόν το Ρέθυμνο. Ήταν τέτοια τα αποτελέσματά της, που η Βενετική Γερουσία στις 18 Φεβρουαρίου 1350 χρειάστηκε να θεσπίσει την απαλλοαγή των ξένων που ήθελαν να εγκατασταθούν στην έρημη πόλη από το τέλος των 12 γροσίων, που απαιτούνταν μέχρι τότε⁵.

Η επόμενη επιδημία πανούκλας, του 1365, δεν ήταν από τις χειρότερες, εκείνη του 1376, όμως, ερήμωσε την πρωτεύουσα του Βασιλείου της Κρήτης, σε βαθμό που η Βενετική Δημοκρατία αναγκάστηκε να παραβεί τις αρχές της, στην περίπτωση αυτή της βεβαίωσης των οφειλών προς το δημόσιο. Έτσι, κάλεσε τους οφειλότες από την ενδοχώρα του νησιού, που μέχρι τότε κρύβονταν για να μη συλληφθούν, να έρθουν με τις οικογένειές τους να κατοικήσουν την πόλη, εξοφλώντας τα χρέη τους με δόσεις.

Η επόμενη επιδημία, του 1389, δεν είχε σπουδαίες επιπτώσεις, σ' αντίθεση με εκείνη που ακολούθησε το 1398, η οποία αποδεκάτισε τις κρητικές πόλεις. Δέκα χρόνια αργότερα, μια ακόμα επιδημία, που ξεκίνησε από ένα πλοιάριο που είχε καταπλεύσει από την Κάρπαθο, είχε σε παγκρήτιο επίπεδο 15.000 θύματα, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο Δούκας της Κρήτης, Leonardo Trivisan. Επιδημίες σημειώθηκαν και το 1416-1419, το 1456-1457, το 1465 και το 1521, με 26.000 νεκρούς η τελευταία.

Μεσολάβησε μισός αιώνας σχετικής ησυχίας, μέχρι που, το 1571, το Ρέθυμνο συγκλονίστηκε από μία ακόμα επιδημία. Όπως γινόταν συνήθως, οι ευγενείς της πόλης, λατίνοι και ορθόδοξοι αδιακρίτως, έσπευσαν να την εγκαταλείψουν και να κρυφτούν στα υποστατικά τους, στην ύπαιθρο.

Όμως, εκείνη ακριβώς την περίοδο έκανε απόβαση και λεηλατούσε την Κρήτη ο πειρατής Ουλούτζ Αλή (εικόνα), μετέπειτα και ναύαρχος του τουρκικού στόλου, γνωστός ως Κιλιτς (ξίφος) Αλή. Λίγο πριν φτάσει έξω από τα τείχη της πόλης, η φρουρά της στασίασε, τη λεηλάτησε καταρχήν η ίδια και, κατόπιν, την εγκατέλειψε και κατέφυγε κι αυτή στην ύπαιθρο. Έτσι, ο πειρατής βρήκε την πόλη έρημη και την αποτελειώσε, καίγοντας σπίτια και ανασκάπτοντας εκκλησίες και τάφους⁶.

5. Το σύνολο σχεδόν των στοιχείων που αφορούν στις επιδημίες πανώλης έχουν παρθεί από το Δετοράκης1996.

6. Για την κατάληψη του Ρεθύμνου το 1571 και την επιδημία πανώλης, βλ. Δημακόπουλος 1971.

Ο λαϊκός ποιητής απαθανάτισε με τους στίχους του την περίπτωση:

*Κι αρρώστησε όλος ο λαός, κι οι άρχοντες εκείνοι σχεδόν ότι εκινδύνευσε κανείς μην απομείνει.
Τόσο πολλοί απεθένασι που καν δεν τους έχωναν, πράγμα που δεν εγίνηκε ποτέ εις τον αιώνα.*

Την τριετία 1592-1595 μια άλλη επιδημία πανώλης εξαπλώθηκε στο Ηράκλειο και σε 60 από τα χωριά του, σε σημείο που δημιουργήθηκε εκκλησιαστικό πρόβλημα με τον δεύτερο γάμο ιερέων, που είχαν χάσει τις παπαδιές τους. Ακολούθησαν επιδημίες το 1611 και το 1646, κατά την περίοδο ακριβώς της πολιορκίας του Ρεθύμνου από τα οθωμανικά στρατεύματα.

Την εποχή εκείνη, οι πολιορκούμενοι έπεφταν αθρόα θύματα της πανούκλιας, εξαιτίας και του συγχρωτισμού τόσο πληθυσμού στον περιορισμένο τειχισμένο χώρο. Οι Ρεθεμνιώτες, αδυνατώντας να θάψουν τους νεκρούς τους στο εκτός των τειχών κοιμητήριο, αναγκάζονταν να το κάνουν σε δημόσιους χώρους, ακόμη και στο δάπεδο των εκκλησιών. Έτσι, κατά τις σχετικά πρόσφατες εργασίες ανακαίνισης του ναού του Αγίου Φραγκίσκου, προκειμένου να στεγάσει την Προσωρινή Έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου, αποκαλύφθηκε στο δάπεδό του πλήθος ταφών, οι οποίες είναι πολύ πιθανόν να πραγματοποιήθηκαν σ' αυτή ακριβώς την περίπτωση⁷.

Η επιδημία συνεχίστηκε βέβαια και μετά την πτώση της πόλης στα χέρια των οθωμανικών στρατευμάτων και στη δεύτερη πολιορκία, αυτή της Φορτέτζας, όπου κατέφυγε η φρουρά και ο πληθυσμός. Τότε ήταν που τα θύματα, αντί να θάβονται, έστω και πρόχειρα, πετούνταν, το ένα πάνω από το άλλο, μπροστά από τις πύλες του φρουρίου, με σκοπό και την αποτροπή της προσέγγισης των εχθρικών στρατευμάτων. Ένας, μάλιστα, από τους λόγους που το φρούριο παραδόθηκε τόσο σύντομα ήταν ακριβώς αυτή η επιδημία, που όμως δεν είχε την ανάλογη διάδοση στα οθωμανικά στρατεύματα⁸.

Όπωςδήποτε, σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ως προστάτης του Ρεθύμνου από την πανδημία θεωρούνταν ο σπηλαιώδης ναός στο δυτικό πρηνές του λόφου της Φορτέτζας, αρχικά αφιερωμένος μάλλον στην Αγία Άννα και αργότερα στον Άγιο Σπυρίδωνα. Ακόμα κι όταν, κατά τον 18ο και ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα, μειωνόταν σταδιακά ο κίνδυνος της πανούκλιας και ο ναός δεν αποδόθηκε στους χριστιανούς της πόλης, καταλήγοντας σ' απλό εικονοστάσι, οι Ρεθεμνιώτες δεν παρέλειπαν να επικαλούνται τη χάρη του, με το δίστιχο που αναφέρει ο δικηγόρος Μιχάλης Παπαδάκης:

*Άγιε μου Σπυρίδωνα, απού 'σαι σσοι κορφούς,
ξεμίστευγέ μας ούλλους, μεγάλους και μικρούς.*

Κανονικά, βέβαια, προστάτης από την πανούκλια θεωρείται ο Άγιος Χαράλαμπος, στην εικονογραφία του οποίου εμφανίζεται με μορφή γυναίκας, την οποίαν ο άγιος πατά με το πόδι. Όπως το Ρέθυμνο, έτσι και τα Χανιά, αποτέλεσαν εξαίρεση στον κανόνα αυτόν, με τοπικό τους προστάτη τον Άγιο Ρόκο, ο αναγεννησιακός ναός του οποίου διασώζεται στη συνοικία Σπηλιάντζια⁹.

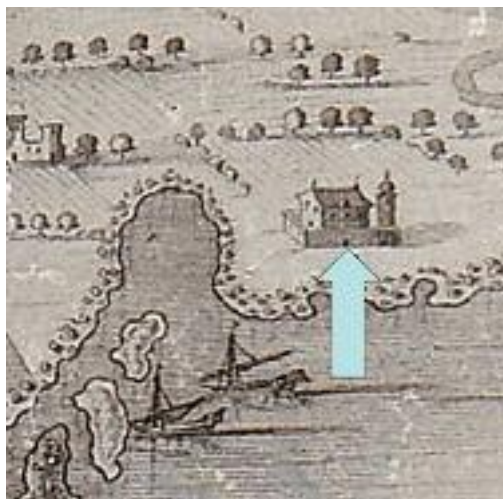
7. Για την μακάβρια ανακάλυψη, βλ. Γιαπιτσόγλου 2011.

8. Για την επιδημία του 1646, με πολλά στοιχεία, βλ. Γρυντάκης 1998.

9. Για τον Άγιο Ρόκο, βλ. μεταξύ άλλων Στρατιδάκης 2017Γ.

Τα μέτρα αντιμετώπισης της πανούκκας ήταν εκτός από λατρευτικά και προληπτικά, καθώς και μικτά. Ως γνωστόν, η χριστιανική παράδοση θεωρεί τον Άγιο Λάζαρο ως τον μοναδικό θνητό που, αν και πέθανε, μπόρεσε να επανέλθει στη ζωή με τη βοήθεια του Ιησού. Οπωσδήποτε, κοινή πεποίθηση αποτελεί το ότι αυτά που είδε ήταν φρικιαστικά, όπως άηλωστε αποτυπώνεται και στους αγερούς της ημέρας της εορτής του: *Είδα φόβους, είδα τρόμους, είδα βάσανα και πόνους*¹⁰.

Στο Ρέθυμνο, δύο τουλάχιστον ναοί ήταν αφιερωμένοι σ' αυτόν τον ιδιαίτερο άγιο: ο ένας βρισκόταν μέσα στην πόλη, πιθανότατα στην οδό Πατελάρου, όπου και διασώζεται ανακαινισμένος, και ο άλλος στα Γναφεδιά, στη θέση του μεταγενέστερου ναού του Αγίου Νικολαίου στον Κουμπέ. Επρόκειτο για ένα δίκλιτο καθολικό μονής, με καμπαναριό διπλής χρήσης, των τυπικών κωδωνοκρουσιών αλλά και του αμυντικού πύργου. Οι εγκαταστάσεις της μονής χρησιμοποιούνταν επίσης ως λοιμοκαθακτήριο, δηλαδή ως σταθμός καραντίνας (lazzaretto)¹¹. Σε περιπτώσεις, βέβαια, περιορισμένου κινδύνου εξάπλωσης επιδημικών ασθενειών, ως λοιμοκαθακτήριο λειτουργούσε ένας άλλος χώρος, στα νεώρια του βενετσιάνικου λιμανιού¹².

Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, η μεγαλύτερη επιδημία πανώλης που σημειώθηκε ήταν της εικοσαετίας 1817-1839, την περίοδο ουσιαστικά της επανάστασης του 1821. Τότε, μέσα στα τείχη του Ρεθύμνου είχε καταφύγει μεγάλο μέρος του μουσουλμανικού πληθυσμού της υπαίθρου. Η επιδημία πήρε μεγάλες διαστάσεις, με θύμα, μεταξύ άλλων, τον επίσκοπο Αυλοποτάμου Γεδεών. Μετά το 1822, και ιδιαίτερα μετά το 1825, «φούντωσε», τόσο, που ο λαϊκός ποιητής απαθανάτισε:

*Στα χίλια οχτακόσα εικοσιπέντε, κακιά κι αμάχη πιάσαν οι αφέντες.
Ο χάρος κι η πανώγλα το μαθαίνει, σσοι δένα του δικέμρη κατεβαίνει.
Μόνο δεν παίρνει γράδες, γεροντάδες, μον' παίρνει παλικάρια και κεράδες.
- Να κάμω θέλει πόρτες ν' αραχνιάσουν, πόρτες και παραθύρια να τα βάψουν.*

Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, και πιθανότατα μετά και την επανάσταση του 1866, οικοδομήθηκε στο πλάτωμα του λιμανιού ειδικό κτήριο υγειονομείου. Το κτήριο διακρίνεται καθαρά σε δύο φωτογραφίες της δεκαετίας του 1910 του Frédéric Boissonnas, από τις ωραιότερες που τραβήχτηκαν ποτέ στο Ρέθυμνο. Ήταν διώροφο, προφανώς για να μπορεί να έχει εικόνα του Κρητικού Πελάγους και των πλοίων που προσέγγιζαν. Εδώ είχε την έδρα του ο υγειονόμος του Ρεθύμνου Ι. Δαρμάρος, επικουρούμενος από τον Αθή Αγά, τον γνωστό από την στεντόρεια

10. Για τα Κάληντα του Λαζάρου, βλ. Σκεπετζής 2000.

11. Για τη Μονή του Αγίου Λαζάρου, βλ. Στρατιδάκης 2017B.

12. Για τα νεώρια του Ρεθύμνου, βλ. Εκκεκάκης 2008.

κραυγή του «πράτιγο!» σε περίπτωση έγκρισης ελευθεροκοινωνίας των αραγμένων αρόδο πλοίων, «της γραμμής» του αυστριακού και ιταλικού Lloyd, ή και μεμονωμένων εμπορικών. Γύρω στο 1935 το κτήριο κατεδαφίστηκε¹³.

Το 1899 ξέσπασε επιδημία πανώλης στην Αφρική, οπότε απαγορεύτηκε η προσόρμιση στο Ρέθυμνο των πλοίων που έρχονταν από την Αλεξάνδρεια, απαγόρευση που επεκτάθηκε και στα πλοία που είχαν αποπλεύσει από προορισμούς πέριξ της Ερυθράς Θάλασσας, του Περσικού κόλπου και της Ινδίας. Όσο για τα πλοία που προέρχονταν από τις ευρωπαϊκές χώρες, Γαλλία, Αυστρία και Ιταλία, αυτά μπορούσαν να ελευθεροκοινωνούν με το Ρέθυμνο, από αυστηρή ιατρική επίβλεψη.

Ως τελευταία επιδημία πανούκλας μπορεί να θεωρηθεί εκείνη του έτους 1920, οπότε οι επικοινωνίες με τα Χανιά και το Ηράκλειο διακόπηκαν. Το Ρέθυμνο, στο οποίο περιορίστηκε τελικά το πρόβλημα, μπήκε σε καραντίνα και οι κάτοικοί του κλήθηκαν σε υποχρεωτικό εμβολιασμό¹⁴.

Η ευλογιά

Πολύ συχνές κατά τη βενετοκρατία και ιδιαίτερα κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν και οι επιδημίες της ευλογιάς. Η ασθένεια αυτή, όταν δεν επέφερε τον θάνατο του θύματός της, άφηνε εξάπαντος τα σημάδια της επάνω στο σώμα του.

Η μεγαλύτερη τέτοια επιδημία στην Κρήτη πρέπει να σημειώθηκε κατά τα έτη 1883-1884. Τα θύματά της ήταν αρκετά, όχι όμως τόσα όσα της επιδημίας της ασιατικής γρίπης που ακολούθησε, το 1917-18.

Να σημειώσουμε ότι η τελευταία επιδημία της νόσου αυτής στην Ευρώπη εκδηλώθηκε σχετικά πρόσφατα, το έτος 1951. Μετά τους πάνδημους μεταπολεμικούς εμβολιασμούς όμως θεωρείται ότι η ευλογιά έχει εξαλειφθεί, από το έτος 1980.

Χαρακτηριστικό για τον φόβο που προξενούσε η ασθένεια της ευλογιάς είναι το γεγονός ότι ναός της Αγίας Βαρβάρας οικοδομήθηκε στο Ρέθυμνο το έτος 1885, αμέσως μετά τη μεγάλη επιδημία, στη θέση ενός χαμάμ, το οποίο διέσωζε την ανάμνηση ομώνυμου ναού της Βενετοκρατίας. Κατά την επιδημία την εποχή εκείνη της ευλογιάς, ο μουσουλμάνος ιδιοκτήτης του πείστηκε, κατόπιν πολλών πιέσεων, να το πουλήσει για την οικοδόμηση του ναού της Αγίας, που θεωρούνταν προστάτιδα, χριστιανών και μουσουλμάνων, από την θανατηφόρο ασθένεια. Παρά το γεγονός ότι η χριστιανική κοινότητα της πόλης υπολειπόταν σημαντικά της μουσουλμανικής, ο ναός ανεγέρθηκε μεγαλοπρεπώς, αναλογικά με τις οικονομικές της δυνατότητες. Οπωσδήποτε, η Σύμβαση της Χαλέπας του 1878 και η ομολοποίηση που την είχε ακολουθήσει συντέλεσε στο αποτέλεσμα αυτό¹⁵.

13. Για το υγειονομείο, βλ. Σπανδάγος 1999.

14. Βλ. Στρατιδάκης 2013.

15. Για τον ναό της Αγίας Βαρβάρας, βλ. κυρίως Καμηλιάκης 1999.

Καριά μητέρα του Ρεθύμνου, χριστιανή, εβραία ή μουσουλμάνα, δεν ήθελε το παιδί της να στιγματιστεί, στο σώμα και ιδιαίτερα στο πρόσωπο, από την ευλογία και να μείνει εφ' όρου ζωής *βηλογοκομμένο*. Πολλές είναι λοιπόν οι μαρτυρίες που έχουν καταγραφεί για αποστολή ελαιοθήαδου από μουσουλμάνες μανάδες για τα καντήλια της Αγίας Βαρβάρας, μέσω των χριστιανών φιλενάδων τους, ώστε οι ίδιες να μη στοχοποιούνται. Την ημέρα εορτασμού της, που σημειωτέον είναι και πάλι τα τελευταία χρόνια η ημέρα πο-
ληίου του Ρεθύμνου, αντάλλαξαν μεταξύ τους γλυκίσματα, συμμετέχοντας κι εκείνες στον εορτασμό¹⁶.

Να σημειωθεί ότι εικόνα της αγίας, και όχι τα λείψανα των Τεσσάρων εκ Ρεθύμνης Μαρτύρων, ήταν εκείνη που λιτανευόταν στις περιπτώσεις επαπειλούμενων επιδημιών, καθώς και σε άλλες περιστάσεις, όπως για παράδειγμα σε περιόδους λειψυδρίας.

Μέχρι και σήμερα οι Ρεθεμνιώτες ευλαβούνται ιδιαίτερα την Αγία και η λιτάνευση της εικόνας της την 4η Δεκεμβρίου δεν στερείται ποτέ πιστών, παρά τις συχνά άσχημες καιρικές συνθήκες της ημέρας.

Η λέπρα

Μια άλλη, μεταδοτική οπωσδήποτε, ασθένεια, που προκαλούσε αποτροπιασμό, ήταν η λέπρα, *λώρα* στην κρητική διάλεκτο. Αυτή δεν ήταν καθατή επιδημική. Σήμερα γνωρίζουμε επίσημα από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας ότι «ο μηχανισμός μετάδοσης της λέπρας είναι η παρατεταμένη στενή επαφή με πάσχοντα» και ότι «η μετάδοση γίνεται κυρίως με τα ρινικά σταγονίδια».

Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο, η πεποιθήσεις σχετικά με τη νόσο ήταν εντελώς διαφορετικές, εξ ου και οι τοπικές κοινωνίες, αρχικά, και στη συνέχεια οι κρατικές αρχές απομόνωναν τους Χανσενικούς μακριά από τις πόλεις. Στην Κρήτη γνωστές τέτοιες περιοχές είναι η Μεσκηνιά του Ηρακλείου, στην περιοχή της Χρυσοπηγής, με τα διάσπαρτα σπήλαια εγκαταβίωσης των ληπρών. Ο εγκλεισμός σε ιδιαίτερη περιοχή, εκτός τειχών, ίσχυε και για τα Χανιά, όπου οι ληπρόι διαβίωναν στα Κομεριανά, στην περιοχή της Κισαμίτικης Πόρτας.

Στο Ρέθυμνο οι ληπρόι ήταν περιορισμένοι στη συνοικία που ακουγόταν με τα ονόματα Μεσκηνιά, Λωβοχώρι και Κομεριανά και βρισκόταν στην δυτική έξοδο της πόλης, κάτω από τον λόφο του Αγίου Αθανασίου (αργότερα Τιμίου Σταυρού). Δημιουργήθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα και σ' αυτήν οι ληπρόι στεγάζονταν σε παραπήγματα, τρώγλεις και βραχοσκεπές. Η γειτονιά απογράφηκε με 130 κατοίκους το 1888, 86 το 1900 και 96 το 1903.

Από τους παραπάνω μεγάλους, ποσοστιαία, αριθμούς φαίνεται ότι μαζί με τους ληπρούς διέμεναν και κάποιοι άλλοι, πιθανόν μέλη των οικογενειών τους ή και κάποιοι φτωχοί και περιθωριοποιημένοι Ρεθεμνιώτες. Σε κάθε περίπτωση, η πόλη τους χρωστάει ευγνωμοσύνη, γιατί ήταν εκείνοι που ανοικοδόμησαν, για τις ανάγκες της στέγασής τους, τις ερειπωμένες από τους κανονιοβολισμούς του 1646 εγκαταστάσεις της μονής του Αγίου Αντωνίου στα ηρανή του λόφου του Αγίου Αθανασίου.

16. Για την παράδοση αυτή του Ρεθύμνου, βλ. Τσιριμονάκη 1997.

Η Μεσκνιά του Ρεθύμνου, οικοδομημένη στα πρηνή και επάνω σε λόφο, δεν ήταν δυνατό να διαθέτει απευθείας ύδρευση. Γι' αυτό και στη ρίζα του λόφου, επί του κεντρικού δρόμου (σήμερα Ηγουμενίου Γαβριήλ) προς τα Χανιά και στο μέσον περίπου της σημερινής οδού Ηλιακάκη, είχε οικοδομηθεί μια κρήνη, για χρήση των ληπρών αλλιά και κάθε διερχόμενου. Ήταν η γνωστή ως *Μεσκινόβρυση*, η οποία, κατά τη διάνοιξη της οδού Ηλιακάκη, αποσυναρμολογήθηκε και επανατοποθετήθηκε στη βορειοδυτική γωνία του Δημοτικού Κήπου. Ακόμα πιο πρόσφατα, κατά την κατασκευή των έργων ανάπλασης της Λεωφόρου

Κουντουριώτη, χρειάστηκε να επαναμετατοπιστεί ελαφρά. Η κρήνη είχε αφιερωθεί το 1863 από τον Ετχέμ Μπέη, έναν από τους τρεις γιους του Κηλαψάρ-ζαδέ Γιουνούς Αγά, οι οποίοι προίκισαν συνοδικά το Ρέθυμνο με τέσσερις κρήνες. Να σημειωθεί ότι ληπρός ήταν και ένας ιερέας, ο παπά-Μανόλης, που, όπως αναφέρει ο Μανόλης Κούνουπας, διέσωσε τη λατρεία του Αγίου Αντωνίου, τοποθετώντας μια εικόνα του στη γνωστή σήμερα βραχοσκεπή-σπηλαιώδη ναό του λόφου και χρησιμοποιώντας τον χώρο για τις λατρευτικές ανάγκες των κατοίκων της Μεσκνιάς.

Επί Κρητικής Πολιτείας, από το 1903, η απομόνωση των ληπρών έγινε απόλυτη, στο νησί της Σπιναλόγκας, εντός του εκεί ενετικού κάστρου. Ο εγκλεισμός τους διατηρήθηκε, παρά την εν τω μεταξύ ανακάλυψη φαρμάκου, μέχρι το έτος 1957, οπότε οι τελευταίοι μεταφέρθηκαν σε ίδρυμα στο Αιγάλεω Αττικής, όπου ακόμα και σήμερα ζουν 34 Χανσενικοί. Ο συνοδικός αριθμός τους στην Ελλάδα εκτιμάται στους 450.

Οι *λωβιάρηδες* θεωρούνταν, από τις κατά τύπους κοινωνίες, ως κατεξοχήν αμαρτωλοί. Η αντίληψη αυτή αφορούσε και σε άλλες περιπτώσεις ασθενειών, με τη λογική ότι η αμαρτία, όποια κι αν ήταν αυτή, επέφερε αντίστοιχες συνέπειες.

Στις περιπτώσεις βέβαια των κοινωνικώς άμεμπτων πολιτών, στους οποίους κανένας δεν μπορούσε να προσάψει οτιδήποτε το αμαρτωλό, η αιτιολόγηση είχε να κάνει με τη δοκιμασία τους από τον θεό, όπως κατά την Παλαιά Διαθήκη είχε συμβεί με τον Ιώβ.

Ο τρόμος, που προκαλούσε στην κοινωνία της Κρήτης η λέπρα, δεν μπορούσε παρά να περάσει και σε γλωσσικά της μνημεία. Χαρακτηριστικά είναι τα επίθετα *λωβιάρης* και *μεσκίνης*, καθώς και δίστιχα, όπως το ακόλουθο:

*Σαν το μεσκίνη επόδωκα και με ξορίζουν όλοι
κι εσύ γελάς και δε ρωτάς ποιος μού 'κανε το μπόλι*¹⁷.

Τουρκοκρητικοί, θύματα της λέπρας.

17. Βλ. Σάββας 2015. Για τη λέπρα στην Κρήτη, βλ. κυρίως Παπαδάκης Χ. 2010.

Οι ευρωπαίοι περιηγητές εντυπωσιάζονταν με την κατάσταση διαβίωσης των ληπρών έξω από τις κρητικές πόλεις, την οποία διαπίστωναν όταν εκείνοι τους πλησίαζαν σε απόσταση ασφαλείας, προκειμένου να τους ζητήσουν ελεημοσύνη. Οι πιο πρόσφατες σχετικές περιγραφές που διαθέτουμε για το Ρέθυμνο είναι του περιηγητή Vittorio Simonelli (εικόνα), το 1893 και του Λευκάδιου πολιτικού πρόσφυγα στο Ρέθυμνο το 1918 Π. Θ. Κουνιάκν¹⁸.

Η χολέρα

Οι επιδημίες της χολέρας ήταν θανατηφόρες αλλιά οπωσδήποτε μικρότερης έκτασης και συχνότητας από εκείνες της πανώλης. Ο ελληνικός χώρος, και περισσότερο η Κρήτη, δεν δοκιμάστηκαν ιδιαίτερα από τις επιδημίες αυτές, σ' αντίθεση με τις χώρες του λεγόμενου τρίτου κόσμου, που υποφέρουν μέχρι και σήμερα.

Οι δύο μεγαλύτερες επιδημίες χολέρας στην Ελλάδα ήταν εκείνες του 1854 και του 1912-13. Η πρώτη ξεκίνησε τον Μάιο από τους Γάλλους στρατιώτες που είχαν αποβιβαστεί στον Πειραιά, και, παρόλο τον αποκλεισμό του επινείου, εξαπλώθηκε στην Αθήνα, όπου σημειώθηκαν 3.000 θάνατοι, μεταξύ των οποίων και του Γεώργιου Γεννάδιου (εικόνα).

Η επιδημία εκείνη θύμιζε αρκετά, ως προς την αντιμετώπισή της, την τωρινή πανδημία του κορωνοϊού. Οι αστυνομικές αρχές, που βρίσκονταν σε διαρκείς περιπολίες, έκλεισαν τα σχολεία, τα μαγειρεία και τα οινοπωλεία, ενώ διέταξαν καθαρισμούς σε κρεοπωλεία και οπωροπωλεία. Πάντως, οι περισσότεροι Αθηναίοι αντιμετώπισαν το πρόβλημα δια της φυγής, στο Μαρούσι, την Κηφισιά, τη Χασιά και τα Καλύβια, όπως το είχαν κάνει λίγο πριν και οι Πειραιώτες. Οι ευπορότεροι, δε, από αυτούς, έφτασαν μέχρι το Ναύπλιο και τη Σύρο.

Η δεύτερη και μεγαλύτερη επιδημία χολέρας σημειώθηκε κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Οι Κρήτες που πολέμησαν ως εθελοντές ήταν κλάσμα εκείνων που θα το έκαναν επιστρατευόμενοι αν η Κρήτη ανήκε στο ελληνικό κράτος, οπότε το νησί δεν πλήγηκε ιδιαίτερα από την επιδημία. Περιττό να αναφέρουμε ότι η εκκλησία κήρυττε ότι η ασθένεια οφειλόταν στην απομάκρυνση του ανθρώπου από τον Θεό και ζητούσε τον μετρισμό της με μετάνοια και μεταλήψεις, ενώ διεξήγαγε λιτανείες, συνοδευόμενες με τις απαραίτητες δεήσεις¹⁹.

18. Περιγραφές περιηγητών του Ρεθύμνου για τη Μεσσηνία, βλ. κυρίως στα Sieber 1994, Scott 1995, Simonelli 1996 και Κουνιάκν 1997.

19. Για τις επιδημίες της χολέρας στο Ρέθυμνο, βλ. Στρατιδάκν 2020Δ.

Από το 1817 έχουν καταγραφεί παγκοσμίως επτά χοληρικές πανδημίες, από τις οποίες η τελευταία ξεκίνησε το 1961 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, σημειώνοντας θύματα στην Ασία, Ευρώπη, Αφρική και Αμερική. Ο συγγραφέας του βιβλίου αυτού, παρότι ήταν τριχρονος το 1961, έχει αποτυπωμένο στη μνήμη του τον τρόπο της εξάπλωσης μιας επιδημίας, που είχε μεν ξεκινήσει από την νοτιοανατολική Ασία, όπου οι άνθρωποι ζούσαν υπό φρικτές υγειονομικές συνθήκες, όμως ήδη από τότε ο κόσμος είχε μικράννει πολύ, οι αποστάσεις είχαν αρχίσει να μειώνονται και ο κίνδυνος μετάδοσης ήταν παραπάνω από υπαρκτός.

Άλλωστε και οι υγειονομικές συνθήκες στην Ελλάδα δεν ήταν, την εποχή εκείνη, οι καλύτερες. Αρκεί να θυμηθούμε ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα για τους τουρίστες στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1970 ήταν οι γαστρεντερίτιδες. Δε συνέβαινε το ίδιο με τους γηγενείς, που είχαμε αναπτύξει ανοσία, όπως συμβαίνει στην Αίγυπτο και στην Ινδία. Καλό είναι να θυμηθούμε επίσης ότι το εμφιαλωμένο νερό είχε εμφανιστεί τότε δειλά στην αγορά, απευθυνόμενο λιγότερο στο ελληνικό κοινό και περισσότερο στους επισκέπτες της χώρας, παρόλες τις φιλότιμες προσπάθειες των διαφημιστών των νερών «Λουτράκι» και «Ηβη Καρανάνη».

Η χολέρα ενδημεί από το 1992 στη νότια Ινδία και στο Μπαγκλαντές, ενώ από το 1994 έχουν καταγραφεί κρούσματα χολέρας σε έντεκα συνοδικά ασιατικές χώρες.

Ο διευθυντής του ξενοδοχείου Ξενία είχε κατηγορηθεί για πρόκληση γαστρεντερίτιδας στους συνέδρους του 3ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τον Σεπτέμβριο του 1971.

Η «ισπανική» γρίπη

Την επιδημία της χολέρας του 1912-13 ακολούθησε, το 1918, η *ασιατική ή ισπανική γρίπη*, που έμεινε γνωστή με το λατινικό όνομα του ιού της γρίπης, ως *ινφλουέντζα*. Ο ιός αυτός είχε μεταπηδήσει στον άνθρωπο, όπως και σήμερα, από τα ζώα, και συγκεκριμένα από τα πτηνά, γεγονός που είχε λάβει χώρα στην Άπω Ανατολή. Παρ' όλα αυτά, πήρε το όνομα «ισπανική» από την Ισπανία, μια χώρα που δεν συμμετείχε μεν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στα στρατόπεδα του οποίου είχε κάνει θραύση, έκανε όμως γνωστή τη γρίπη μέσω των εφημερίδων της!

Λόγω του Μεγάλου Πολέμου, τα θύματα της γρίπης έφτασαν, σύμφωνα με μέτριες εκτιμήσεις, τα 21 εκατομμύρια. Στην Ελλάδα η επιδημία εισήχθη μέσω της Θεσσαλονίκης και του Ανατολικού Μετώπου που είχε ανοιχτεί από εκεί προς τη Σερβία, καθώς και μέσω της Πάτρας, που αποτελούσε και τότε, όπως και τώρα, εμπορική πύλη της Ελλάδας προς την Ευρώπη.

Οπωσδήποτε προκάλεσε ανυπολόγιστα θύματα, όπως φαίνεται και από τα γραφόμενα των εφημερίδων της εποχής:

Κρητες χωροφύλακες παρελαύνουν στη Θεσσαλονίκη μετά την κατάληψή της.

«Αξιωματικοί, βουλευταί, γνωσταί κυρίαί του κόσμου απεβίωσαν εντός ολίγων ημερών από γρίπην βαρυτάτης μορφής. Ολόκληρα συντάγματα προσεβλήθησαν και εστρώθησαν ψάθαι εις τα νοσοκομεία». Οι «ψάθες» εκείνες είναι βέβαια ό,τι τα «ράντζα» στα σημερινά νοσοκομεία του Covid-19 στην Ιταλία και στην Ισπανία.

Οι πολεμικές περιπέτειες και ο πολιτικός διχασμός δεν επέτρεψαν να ληφθούν σοβαρά μέτρα για την αντιμετώπιση της επιδημίας. Οποσδήποτε, εκείνο που διαπιστώσαμε σε εργασία για την εκπαίδευση στο νομό Ρεθύμνης είναι ότι, παρότι η λειτουργία των σχολείων δεν είχε ανασταλεί επίσημα, οι πολλές απουσίες είχαν οδηγήσει στο σιωπηρό κλείσιμό τους.

Ο Αντώνης Βιστάκης (στο κέντρο) προσέρχεται σε τελετή κατάθεσης στεφάνου στον Άγνωστο Στρατιώτη

Αξίζει να δούμε πώς έζησε ένας συμπολίτης τις επιδημίες ασιατικής γρίπης και δαγκείου πυρετού. Πρόκειται για τον Αντώνη Βιστάκη, εργοδηγό και εργολήπτη δημοσίων έργων, σημαντικό παράγοντα του προσκοπισμού και του εφεδροπολεμισμού του Ρεθύμνου μέχρι και τη δεκαετία του 1970.

Τον άκουγα, παιδί, να μιλά για τις επιδημίες από τις οποίες επέζησε και εντυπωσιαζόμουν. Αργότερα, του είχα ζητήσει να τις συμπεριλάβει, όπως κι έκανε, στις πολεμικές του αναμνήσεις, που εκδόθηκαν με τον τίτλο *Η ελληνική γενιά της δεκαετίας του 1940*²⁰.

«...Ήταν μια δοκιμασία εξίσου επικίνδυνη με κείνη που πριν 10 χρόνια, το 1918, σε ηλικία 9 χρόνων δοκίμασα, την επιδημία της εποχής εκείνης, την περιβόητη «Γρίπη» (ινφλουέντζα). Αυτή ακουγόταν «ισπανική γρίπη», που κι εκείνη, την εποχή της, με τα ανύπαρκτα υγειονομικά μέσα και τη δύσκολη ζωή της πολεμικής περιόδου και των στερήσεων, προκάλεσε πολλούς θανάτους σε ηλικιωμένους, σε νέους και σε παιδιά. Αυτή, πάλη, άφησε υπολείμματα σε όσους τη δοκίμασαν και την ξεπέρασαν, σοβαρά, που ακολουθούν και επηρεάζουν τον οργανισμό εφ' όρου ζωής.

Για την αποκατάσταση της κλονισμένης υγείας, αλλή και για την ανάκτηση του κλονισμένου ηθικού, χρειάστηκε χρόνος, κόπος, επιμονή και υπομονή. Χρειάζοταν και προσοχή, γιατί κείνη την εποχή βρισκόταν σε έξαρση και η επάρκτος αρρώστια της φυματίωσης, η οποία κατέτρωγε τα πνευμόνια των νέων που είχαν ασθενικό οργανισμό. Με τα ίδια ή και παρόμοια, μπορεί και εντονότερα, προβλήματα, μεγάλο ήταν το ποσοστό των νέων της εποχής. Τα άσυθα φυματίωσης φιλοξενούσαν πολλούς νέους».

Ο δάγκειος πυρετός

Ακριβώς μια δεκαετία αργότερα, κατά τη διετία 1927-1928, ενέσκηψε και ο δάγκειος πυρετός, από τον οποίο νόσησαν τα οκτώ δέκατα του ελληνικού πληθυσμού. Πρόκειται για μόλυνση που προκαλείται από τον δάγκειο ιό, για τον οποίο πρώτη αναφορά γίνεται σε χειρόγραφο της δυναστείας των Τσιν (265-420 μ.Χ.), ενώ μέχρι και σήμερα η ασθένεια δεν έχει εκλείψει, μεταδιδόμενη από τα κουνούπια.

Στην Ελλάδα, ο δάγκειος εισήχθη το 1927 από την Αίγυπτο, από ένα κορίτσι της εκεί ελληνικής παροικίας, που είχε έρθει στην Αθήνα να επισκεφθεί τους συγγενείς του. Οι Αθηναίοι αντιμετώπισαν την κατάσταση και πάλι δια της φυγής, αλλή ευτυχώς ο ιός αποδείχτηκε όχι ιδιαίτερα θανατηφόρος, στέλλοντας στον άηλο κόσμο μόλις 3.000 Έλληνες.

20. Βλ. Βιστάκης 1985.

Τα μέτρα που λήφθηκαν το 1928 θυμίζουν πολύ τα σημερινά: αναβλήθηκαν οι εισαγωγικές εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο και το Πολυτεχνείο, όπως και η στράτευση των νεοσυλλέκτων των κλάσεων που είχαν σειρά για κατάταξη. Αναβλήθηκαν επίσης πολλές δίκες και έκλεισαν τα περισσότερα θέατρα, κινηματογράφοι, εστιατόρια και κέντρα αναψυχής.

Γράφει για την περίπτωση εκείνη ο Αντώνης Βιστάκνης²¹:

«... Τότε παρουσιάστηκε στην Ελλάδα, με επίκεντρο την Αθήνα, το επιδημικό νόσημα του δαγκείου. Χαρακτηριστικά της είναι οι πόνοι των μυών και αρθρώσεων του σώματος, η καταρροή των ματιών και της μύτης, με συνοδεία πυρετού 38ο-40^ο C και διάρκειας 8-10 ημερών. Στην Αθήνα δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που άνθρωποι έπεφταν νεκροί στους δρόμους εξαιτίας της αρρώστιας αυτής. Ο γράφων (ως και πολλοί άλλοι υποψήφιοι φοιτηταί), είχε την ατυχία να δεχτεί αυτή την αρρώστια, που κυριολεκτικά τον εξουθένωσε σωματικά και ψυχολογικά...».

Πραγματικά, ενώ ο συγγραφέας πολεμούσε στο αλβανικό μέτωπο μιάμιση δεκαετία αργότερα, επικεφαλής μεγάλου σώματος στρατιωτών, κατέρρευσε σωματικά και μεταφέρθηκε στα μετόπισθεν. Αυτό δεν τον εμπόδισε στη συνέχεια να πολεμήσει δυναμικά στη Μάχη της Κρήτης και να καταλάβει το οχυρωμένο από τους αλεξιπτωτιστές ελαιουργείο του Σταυρωμένου. Οπωσδήποτε, μέχρι το τέλος της ζωής του, βασανιζόταν από τα υπολείμματα των επιδημιών της ασιατικής γρίπης και του δαγκείου πυρετού.

Η φυματίωση

Η ασθένεια που θέριζε κατά τον Μεσοπόλεμο στην Ελλάδα ήταν η φυματίωση, ή, όπως αλλιώς αποκαλούνταν, *λευκός θάνατος*, από το χρώμα που έπαιρνε το πρόσωπο και το σώμα των θυμάτων της, ή *χτικιό* ή *φθίση*. Η ασθένεια αυτή προσβάλλει συνήθως τα πνευμόνια και λιγότερο άλλα μέρη του σώματος. Μεταδίδεται με το βήξιμο, το φτάρνισμα και το σάλιο των ανθρώπων που νοσοούν, ενώ οι περισσότερες από τις λοιμώξεις της δεν παρουσιάζουν συμπτώματα. Σε ενεργή νόσο εξελίσσεται περίπου στο 10% των νοσούτων, από τους οποίους περισσότεροι από τους μισούς, την εποχή στην οποία αναφερόμαστε, κατέληγαν.

Σε συνδυασμό με τις κακές συνθήκες διαβίωσης και διατροφής, η φυματίωση θέριζε στην Αθήνα, από την οποία μεταφερόταν στη συνέχεια και στην επαρχία, και βεβαίως στην Κρήτη. Οι θάνατοι που επέφερε στην Ελλάδα των 2.000.000 κατοίκων, κατά την τελευταία ήδη δεκαετία του 19ου αιώνα, είχαν ξεπεράσει τις 50.000 και ο ρυθμός τους αυξήθηκε με τις κακουχίες των Βαλκανικών Πολέμων του 1912-13, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη συνέχεια, την αποκοτιά της Μικρασιατικής Εκστρατείας, την καταστροφή που επέφερε και το σχεδόν 1,5 εκατομμύριο πρόσφυγες που δημιούργησε.

Είναι αλήθεια ότι η φυματίωση στο Ρέθυμνο έθιξε αρχικά πολύ περισσότερο τον μουσουλμανικό πληθυσμό του, που στις αλληπάλληλες επαναστατικές περιόδους του 19ου αιώνα συνωστιζόταν, μαζί μ' εκείνον της υπαίθρου, μέσα στα *χεντέκια* του περιμετρικού τείχους.

Κηδεία Τουρκορεθύμνιου στην παλιά πόλη, αρχές δεκαετίας 1920.

21. Για τον Αντώνη Βιστάκη, βλ. περισσότερα στα Στρατιδάκης 2009 και Εκκεκάκης 2007.

Γι' αυτό και αποτελεί εξαίρεση το γεγονός ότι οι συνωσιτισμένοι 15.000 μουσουλμάνοι δεν εξεγέρθηκαν στο Ρέθυμνο, σ' αντίθεση με τα Χανιά και το Ηράκλειο, επιτιθέμενοι στον λιγοστό χριστιανικό πληθυσμό, που κατοικούσε το από υγειονομική άποψη πιο ευνοημένο τμήμα της πόλης, το ανατολικό²². Είναι

Μουσουλμάνοι πρόσφυγες στο Τούρκικο Σχολείο στη διάρκεια επανάστασης του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.

χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τα περισσότερα «κονάκια» της σημερινής οδού Αρκαδίου είχαν περάσει σταδιακά στα χέρια χριστιανών, οι οποίοι βέβαια δεν ανήκαν στο προλεταριάτο αλλά στην αστική τάξη της πόλης. Οπωσδήποτε η φυματίωση ευνοήθηκε τόσο από τις κακές συνθήκες διαβίωσης όσο και από τις ελλείπουσες υποδομές, ιδιαίτερα εκατέρωθεν του Μακρύ Στενού, τότε Ουζούν Σοκάκ.

Στην Ευρώπη προς το τέλος της βιομηχανικής επανάστασης είχε αρχίσει να γίνεται συνείδηση ότι η έξαρση της φυματίωσης οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις συνθήκες

ζωής και εργασίας της εργατικής τάξης, οπότε είχε ξεκινήσει η δημιουργία και λειτουργία σανατορίων, σε μεγάλα υψόμετρα. Αν και τελικά αποδείχτηκε ότι τα ιδρύματα αυτά πολύ μικρή επίπτωση είχαν στην επιβίωση των φυματικών, μέχρι που το 1882 ο Ρόμπερτ Κοχ τεκμηρίωσε ότι η αιτία της ασθένειας βρισκόταν στον βάκιλλο που πήρε το όνομά του, στην Ελλάδα τα σανατόρια συνέχισαν να υφίστανται, ακόμα και μετά την ανακάλυψη του φαρμάκου της φυματίωσης, της στρεπτομυκίνης, το 1944 και στη συνέχεια και άλλων αντιβιοτικών. Σημειώνουμε πρόχειρα εδώ τα σανατόρια «Σωτηρία» (σημερινό νοσοκομείο) και Πάρνηθας στην Αθήνα, Μαινάδου, Τρίπολης, Βυτίνας, Μεσσηνίας, Μυτιλήνης κ.ά.

Ένα από τα σανατόρια, που δεν πρόλαβε να λειτουργήσει, παρότι βρισκόταν στο στάδιο της ολοκλήρωσης, ήταν εκείνο που είχε οικοδομήσει η Νομαρχία Ηρακλείου στο χωριό Λουτράκι Μαλεβιζίου, δυναμικότητας 100 κλινών. Την έναρξη λειτουργίας του πρόλαβε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και τα όσα δραματικά ακολούθησαν.

Στην Κρήτη σανατόριο είχε πρωτολειτουργήσει στα Χανιά, αρχικά σ' ένα διαρρυθμισμένο ελαιουργείο στην Καφαλώνα, κοντά στην Ξυλοκαμάρα της περιοχής του χωριού Νεροκούρου. Αργότερα λειτούργησε σε

νεότευκτο κτήριο στην περιοχή του Άη Γιάννη, σε πευκόφυτο λόφο.

Η λειτουργία του κατέληξε στην περιοχή το τοπωνύμιο «Πρεβαντόριο» (>prevanatorium = φθισιατρείο, σανατόριο). Να σημειώσουμε ότι εκεί, αλλά και στην Καφαλώνα, είχε νοσηλευτεί έως το 1931, ως φυματικός, ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος.

Το ημιτελές σανατόριο στο χωριό Λουτράκι Μαλεβιζίου.

22. Για την εκρηκτική κατάσταση μέσα στην πόλη του Ρεθύμνου κατά τις επαναστάσεις του 19ου αιώνα, βλ. Γρυντάκης 1993.

Στο Ρέθυμνο, στην οδό Μοάτσου, στη θέση του κτηρίου που στεγάζει σήμερα τα ΕΛ.ΤΑ., είχε οικοδομηθεί γύρω στο 1920, με ενέργειες του γιατρού Θεμιστοκλή Μοάτσου, προέδρου του Παραρτήματος Ρεθύμνου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, ένας απολυμαντικός κλίβανος, για τον ιματισμό των ασθενών που έπασχαν από φυματίωση²³.

Το 1945, ο ακτινολόγος γιατρός Νικήστρατος Βογιατζής, ο οποίος δεν προλάβαινε να βεβαιώνει τις πνευμονικές προσβολές της φυματίωσης στις ακτινογραφίες που

έκανε, πίεσε για τη μετατροπή του κτηρίου του Ρωσικού Νοσοκομείου (σήμερα εντός της Σχολής Αστυφυλάκων) σε φθισιατρείο. Αυτό επιτεύχθηκε μέχρι το 1951, οπότε το οίκημα και το οικόπεδό του παραχωρήθηκε από τον Δήμο στο Υπουργείο Δημόσιας Τάξης για τη στέγαση Σχολής Οπλιτών Χωροφυλακής.

Για τον ίδιο σκοπό, σε επίπεδο Κρήτης όμως, για την περίθαλψη δηλαδή των φυματικών, είχε παραχωρηθεί προπολεμικά στο Δημόσιο μεγάλη κτηματική έκταση στην ανατολική πλευρά του οροπεδίου του Λατζιμά, στην περιοχή «Άσπρος Ανήφορος». Κι αυτό, γιατί το 1936, στη μνήμη του Ελευθερίου Βενιζέλου, που είχε πεθάνει το έτος εκείνο, η Παγκρήτια Ένωση Αμερικής είχε αποφασίσει την κατασκευή σανατορίου στο όνομά του. Η περιοχή, που ακούγεται μέχρι σήμερα ως Σανατόριο, ισοπεδώθηκε και φυτεύτηκε με πεύκα, κάποια από τα οποία διασώζονται μέχρι σήμερα.

Ωστόσο μεσολήβησε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, οπότε κουβέντα περί ιδρύματος ξαναέγινε μόλις το 1949. Τότε όμως μπήκε στη μέση ο Δήμος Ηρακλείου, που παραχώρησε το γνωστό οικόπεδο στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού. Έτσι, τελικά υπογράφηκε σύμβαση μεταξύ της Ελληνικής και της Αμερικανικής

Κυβέρνησης, του Δήμου Ηρακλείου και της Παγκρητικής, και στις 22 Αυγούστου 1953 το νέο νοσοκομείο εγκαινιάστηκε εκεί, με την αρχική επωνυμία «Παγκρήτιο Βενιζέλειο Νοσοκομείο Φυματιώντων»²⁴.

Τα θύματα της φυματίωσης στο Ρέθυμνο υπήρξαν πολλά, με πιο γνωστό τον ηγάρη και τραγουδιστή Ανδρέα Ροδινό (1912-1934). Είχε ακολουθήσει τους μουσικούς δρόμους του Νικήστρατου και του γερο-Πίσκοπου και από 13 χρόνων έγραφε δίστιχα και συνέθετε σκοπούς. Στα 16 χρόνια του είχε δημιουργήσει συγκρότημα με τον θαυτήρη Σταύρο Ψύλλο και στη συνέχεια με τον Γιάννη Μπαξεβάνη. Το 1933 που κλήθηκε στον στρατό βρέθηκε φυματικός. Νοσηλεύτηκε στο Ρέθυμνο για ένα εξάμηνο και στη συνέχεια ανέβηκε στο οροπέδιο Νίππος του χωριού της μητέρας του Φραντζεσκιάνα Μετόχια, όπου και πέθανε. Το πένθος για τον θάνατό του ήταν πάνδημο, ενώ αποτυπώθηκε σε δίστιχα, όπως:

*Να με χτικιάσεις πολεμάς ωσάν το Ροδινάκι
απού το χτίκιασε κι αυτό της λήρας το μεράκι*²⁵.

23. Για τον απολυμαντικό Κλίβανο, βλ. Στρατιδάκης 2017Β.

24. Για τις περιπέτειες του Σανατορίου, βλ. Στρατιδάκης 2020Γ.

25. Για τον Ανδρέα Ροδινό και την αντανάκλαση του θανάτου του στη ρεθεμνιώτικη κοινωνία, βλ. Ποθουλάκης 2014 και Χρυσοστόμου 2006. Άλλη πολύ γνωστή περίπτωση ήταν του φιλόλογου καθηγητή και γυμνασιάρχη Μάρκου Δασκαλάκη, που πέθανε από τη φυματίωση το 1927, νοσηλευόμενος στη Μονή Ρουσιτών.

Οι αναγνώστες θα μου επιτρέψουν να κλείσω την αναφορά μου στη φυματίωση μ' ένα οικογενειακό περιστατικό. Πιστεύω ότι αναφορές όπως αυτή, σε συγκεκριμένα πρόσωπα δηλαδή, αισθητοποιούν την ιστορία και την κάνουν περισσότερο ενδιαφέρουσα. Στην πραγματικότητα, ο καθένας μας θα μπορούσε να εντοπίσει παρόμοια περιστατικά, αν έβγαζε την οικογενειακή του ιστορία.

Ο πατέρας μου, Κωστής Στρατιδάκης, φιλόλογος καθηγητής, είχε δώσει αγώνα για να μπορέσει να σπουδάσει. Παρότι η οικογένειά του στην Πηγή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως εύρωστη οικονομικά, όμως αδυνατούσε, μετά από ένα ατύχημα που είχε, να συνεχίσει να τον υποστηρίζει. Έτσι, αναγκάστηκε να διακόψει τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών μετά το πέρας του δεύτερού τους έτους. Ανάγκα και θεοί πείθονται, ο φέρελπισ φοιτητής ζήτησε κατάταξη στο σώμα της Αστυνομίας Πόλεων, προκειμένου, υπηρετώντας εκεί, να μπορέσει να συνεχίσει τις σπουδές του. Στις εξετάσεις υγείας όμως που υπέστη διαπιστώθηκε ότι βρισκόταν σε προφυματικό στάδιο.

Άρον άρον επέστρεψε στο χωριό του, όπου σε οικογενειακή συνέλευση εμπιστεύτηκε στους γονείς και στα αδέρφια του το μυστικό. Ο πατέρας του προσέφυγε τότε στο Αρκάδι, ζητώντας από το ηγουμενοσυμβούλιο του μοναστηριού να δώσει καταφύγιο στο παιδί του, σε απομονωμένο κελί, όπως συνηθιζόταν την εποχή εκείνη στα μοναστήρια, φυσικά επί αμοιβή. Το τίμημα όμως ήταν μεγάλο για να μπορέσει ν' ανταποκριθεί, και η οικογένεια αναγκάστηκε, αντί γι' αυτό, να κατασκευάσει μια καλύβα με καλάμια στην κορυφή του αμπελόφυτου τότε λόφου Παπίδας²⁶.

Στην καλύβα αυτή ο εικοσάχρονος έζησε επί αρκετούς μήνες απομονωμένος, μέχρι που η υγεία του βελτιώθηκε. Εκεί του πήγαιναν σχεδόν καθημερινά τα αδέρφια του φαγητό, το οποίο άφηναν σε απόσταση ασφαλείας, και ο ίδιος φρόντιζε για την απολύμανση των σκευών με βρασμό, προκειμένου να μη μεταδώσει την ασθένεια στην οικογένειά του. Στη συνέχεια επέστρεψε στο χωριό και δούλεψε για τρία χρόνια στα οικογενειακά χωράφια αλλιά και στο μεροκάματο, σε αμπελοσκάμματα και λοιπές αγροτικές εργασίες, προκειμένου να συγκεντρώσει τα αναγκαία χρήματα για τη συνέχιση των σπουδών του.

Για την περίθαλψη των μαθητών που βρίσκονταν σε προφυματικό στάδιο είχαν ιδρυθεί στην ελληνική επικράτεια ειδικά σχολεία, σε περιοχές με μεγάλα υψόμετρα, όπου πιστευόταν ότι ο αέρας είναι πιο καθαρός. Είναι τα λεγόμενα υπαίθρια σχολεία, στα οποία το μάθημα διεξαγόταν κατά κόρον στο ύπαιθρο και η ηλιοθεραπεία και η καλή σίτιση αποτελούσαν εργαλεία για την επαναφορά της υγείας των μαθητών.

Σήμερα η φυματίωση έχει ξανασηκώσει κεφάλι. Ο έλεγχος του μαντού που γίνεται στα παιδιά σχολικής ηλικίας του πρώτου κόσμου δεν πραγματοποιείται και σε εκείνα του τρίτου, πολύ περισσότερο ο εμβολιασμός, με αποτέλεσμα τα κρούσματα φυματίωσης εκεί να είναι αρκετά, δεδομένης και της απαξίωσης μιας ολόκληρης σειράς αντιβιοτικών φαρμάκων. Το πρόβλημα επιτείνεται και μετατίθεται με τα κύματα μετανάστευσης που δημιουργεί η σύγκριση αυτών ακριβώς των συνθηκών ζωής με εκείνες του πρώτου κόσμου.

Ο Κωστής Στρατιδάκης (δεξιά) στη γέφυρα του χωριού Πηγή, την περίοδο που ανάρρωνε από τη φυματίωση.

26. Για το περιστατικό αυτό, βλ. Στρατιδάκης 2020Γ.

Η οστρακιά και ο κοκίτης

Συχνές κατά τον Μεσοπόλεμο ήταν και οι επιδημίες της οστρακιάς και του κοκίτη, που επανέρχονταν κάθε άνοιξη και έθιγαν ιδιαίτερος τα παιδιά. Το «γιατρικό» τους δεν ήταν άλλο από την καλοζωία και το γάλα της γαϊδούρας, που τα τελευταία χρόνια έχει ξανάρθει στην επικαιρότητα, όχι όμως τόσο εξαιτίας των οργανο-ληπτικών του χαρακτηριστικών, που το κατατάσσουν ως το πλησιέστερο στο ανθρώπινο, αλλά ως ουσία παρασκευής καλλυντικών.

Ο γιατρός που ταυτίστηκε στη συνείδηση των Ρεθεμνιωτών με την αποτροπή των επιδημιών αυτών, που απειλούσαν ιδιαίτερα τον μικρασιατικό πληθυσμό, ήταν ο Σταμάτης Ροδόγης. Ο γενναίος αυτός άνθρωπος, σε συνεργασία με τον Μιχαήλ Ευκλείδη, έκρουε κάθε τόσο τον κώδωνα του κινδύνου, τόσο προφορικά όσο και εγγράφως, στον τοπικό Τύπο, προτείνοντας πρακτικά μέσα αποφυγής ιδίως των επιδημιών της οστρακιάς και επισκεπτόμενος χωρίς αμοιβή τους νοσούντες. Πρωτοστάτησε μάλιστα στο κλείσιμο των σχολείων για ικανό χρονικό διάστημα, προκειμένου να αποτραπεί η περαιτέρω διασπορά της νόσου. Για την προσφορά του αναφέρει πολλή ο Παρασκευάς Συριανόγλου στη *Μετοικεσία* του²⁷.

Δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε κι εδώ ότι ο οικογενειακός τάφος του, με την αναμνηστική προτομή της 11χρονης νεκρής κόρης του, βρίσκεται σήμερα ορθάνοικτος στο νεκροταφείο της Μεσαμπελίτισσας, με την προτομή αποσυνθεμένη και τραυματισμένη. Οι Σύλλογοι Μικρασιατών του Ρεθύμνου θα πρέπει τιμητικά να αποκαταστήσουν το μνημείο και να τελήσουν ένα μνημόσυνο για τον ευεργέτη αυτό των προπατόρων τους. Το ίδιο οφείλει να πράξει και η Ενορία Αγίου Κωνσταντίνου που διαχειρίζεται τον νεκροταφειακό χώρο, αποτιόντας έτσι οφειλόμενο φόρο τιμής σε μια οικογένεια που ευεργέτησε το Ρέθυμνο και ιδιαίτερος την Εκκλησία. Η οικογένεια Ροδόγη είχε προσφέρει το υποστατικό μαζί με την εκκλησούλα της για τη συγκρότηση του Μασταμπά ως συνοικίας, με τη δημιουργία εκεί του 13ου Δημοτικού Σχολείου και της ενοριακής μετέπειτα εκκλησίας της Παναγίας²⁸.

*Αριστερά: Ο γιατρός Μιχαήλ Ευκλείδης, ο «θεός» των ρεθεμνιωτών προσφύγων της Μικρασίας.
Δεξιά: Ο γιατρός Σταμάτης Ροδόγης, που έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου των επιδημικών ασθενειών.*

27. Για τους αγώνες του Σταμάτη Ροδόγη και του Μιχαήλ Ευκλείδη, βλ. βασικά Συριανόγλου 2019.

28. Για τον Σταμάτη Ροδόγη, βλ. Εκκεκάκης 2007 και Δερεδάκης 2015.

Ο τύφος

Ενδημικές στο Ρεθύμνο ήταν οι επιδημίες τυφοειδούς πυρετού, ως αποτέλεσμα του διαχρονικού προβλήματος ύδρευσης που αντιμετώπιζε η πόλη. Τα κρούσματα τύφου και παράτυφου αυξήθηκαν πολύ κατά την περίοδο της Μάχης της Κρήτης και της Γερμανοκατοχής, οπότε το δίκτυο ύδρευσης της πόλης δέχτηκε καιρια πλήγματα και οι υγειονομικές προφυλάξεις κατέρρευσαν²⁹.

Ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, το δίκτυο ύδρευσης του 1884, έχοντας αφεθεί στην τύχη του, δεν ήταν πια στεγανό και το νερό του δεν ήταν στην πραγματικότητα πόσιμο. Ο Τουρκορεθύμιος Μουχαρέμ Νουμανάκις, με επιστολές από τα Αίβαθλι επιστούσε, μεταξύ των άλλων, την προσοχή των συμπολιτών του στην διάσωση του χάρτη του Εφκαφίου, στον οποίο αποτυπώνονταν το υδρευτικό δίκτυο της εντός των τειχών πόλης. Ευτυχώς, ο χάρτης αυτός μπόρεσε να εντοπιστεί, όμως πολύ αργότερα, από τον αείμνηστο Μανό Ασρινό και συντηρήθηκε πρόχειρα από τον βιβλιοδέτη Λεωνίδα Χατζηδάκη. Σήμερα βρίσκεται στα γραφεία της ΔΕΥΑΡ.

Ο χάρτης του υδραγωγείου του Εφκαφίου, 1898.

Όμως ακόμα και μετά τη δεκαετία του 1950, οπότε άρχισαν να λειτουργούν οι γεωτρήσεις του Πλατανιά, εξασφαλίζοντας την απαραίτητη ποσότητα του νερού, το πρόβλημα της ποιότητάς του παρέμενε, και η πλειοψηφία των Ρεθεμνιωτών προμηθευόταν πόσιμο νερό από πλανόδιους νερουλάδες. Από αυτούς, στη μνήμη των Ρεθεμνιωτών έμειναν ο Ευάγγελος Ακτουδιανάκης και ο Ευάγγελος Παπαδουράκης.

Ο τύφος μεταδιδόταν με την κατανάλωση νερού, μολυσμένου από το βακτήριο της σαλμονέλλας του τύφου. Προκαλούσε πολύ υψηλό πυρετό, τόσο που η ασθένεια άφηνε συνήθως υπολείμματα στον οργανισμό όσων επιζούσαν. Σ' αυτήν την ασθένεια οφειλόταν η κώφωση πολύ γνωστού και αγαπητού μας φιλόλογου καθηγητή στο Γυμνάσιο Ρεθύμνης, από την οποία είχε προσβληθεί όταν φοιτούσε στην Αθήνα, όπου και νοσηλεύτηκε. Οι γιατροί πίστεψαν ότι το τέλος του επίκειται και ειδοποιήθηκαν οι γονείς του στην Κρήτη. Η μητέρα του μετέβη αμέσως στην Αθήνα, συγκατένευσε, ευτυχώς, στη δοκιμή τότε ενός νέου φαρμάκου κι έτσι ο νέος σώθηκε, με μεγάλες όμως απώλειες στην ακοή του.

Το ίδιο είχε συμβεί και στη μητέρα μου, όταν η οικογένειά της κατέφυγε κατά την Γερμανοκατοχή στο χωριό καταγωγής της μητέρας της, Μεθιδόνη Μυλοποτάμου. Και μπορεί εκεί οι μόνιμοι κάτοικοι να μην επηρεάζονταν από το μικροβιακό φορτίο του Βασιλικού Πηγαδιού που ύδρευε το χωριό, δεν συνέβαινε όμως το ίδιο και με τους περιστασιακούς κατοίκους, ο οργανισμός των οποίων ήταν ασυνήθιστος. Ο πατέρας της, τότε στρατολόγος του Ρεθύμνου, είχε την οικονομική δυνατότητα να πληρώνει αγωγιάτη να μεταφέρει από τον *Τάφκο του Μυγερού* στον Ψηλορείτη³⁰, επάνω από τα Λιβάδια, πάγο, που παρέμενε εκεί καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, οπότε η μικρή Αργυρή επέζησε χωρίς κουσούρια. Δεν συνέβη όμως το ίδιο με δεκάδες άλλους συμπατριώτες της.

29. Ιστορικά στοιχεία για την ύδρευση του Ρεθύμνου, βλ. στα Σταυρουλάκης 1967 και Παπαδάκης Χ. 2006.

30. Για τον Τάφκο του Μυγερού, βλ. Στρατιδάκης 2011.

Η σύφιλη

Από τα μέσα του 19ου αιώνα η σύφιλη ενέσκηψε στην Ευρώπη υπό μορφή επιδημίας. Στην Κρήτη την ασθένεια μετέφεραν τα κατοχικά στρατεύματα των Μεγάλων Δυνάμεων, τα οποία μάλιστα έφεραν μαζί τους στο νησί και εταίρες, υπό εργασιακό καθεστώς σκλάβων πολυτελείας. Γνωστή είναι η ιστορία της Μαντάμ-Ορτάνς, όμως δεν πρέπει να λησμονείται ότι η παρουσία της στο χαμάμ της οδού Ραδαμάνθους δεν μαρτυρείται από πουθενά αλλού πέραν της μυθιστορίας του Παντελή Πρεβελάκη *Το χρονικό μιας πορνείας*³¹.

Οι εταίρες των στρατευμάτων κατοχής χωροθετήθηκαν στην περιοχή της Φορτέτζας, η οποία από τότε και μέχρι σχεδόν τα τέλη του 20ού αιώνα διατήρησε τη λειτουργία αυτή. Όμως το πρόβλημα των αφροδισίων που δημιουργήθηκε, για στρατιώτες και εντόπιους, ήταν μεγάλο, και αυτό αποτέλεσε την αφορμή για την ανέγερση νοσοκομείου, από τις ρωσικές δυνάμεις κατοχής του Ρεθύμνου, το οποίο στη συνέχεια δωρίθηκε στον Δήμο της πόλης. Ένα από τα τμήματά του ήταν προορισμένο από το ξεκίνημά του για τους πάσχοντες από αφροδίσια νοσήματα, μεταξύ των οποίων βασιλεύει η σύφιλη³².

Από την πλευρά του, ο Δήμος Ρεθύμνης είχε προβεί ήδη από τη δημιουργία του το έτος 1878 στην πρόσληψη δημοτικού γιατρού. Αυτός ήταν ο Ιωάννης Δάνδολος (εικόνα), πολυσχιδής προσωπικότητα, ο οποίος, μετά τις στοιχειώδεις σπουδές αλληλοδιδασκτικού και ελληνικού σχολείου στο Ρέθυμνο είχε φοιτήσει στο Γυμνάσιο Σύρου και στη συνέχεια στη Νομική και Ιατρική Σχολή του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου. Το 1867, κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Κρητικής Επανάστασης, είχε συστήσει και διευθύνει θεραπευτήριο στο χωριό Σελλιά, ενώ μετά την πρόσληψή του από τον Δήμο ασχολήθηκε επισταμένα με την βελτίωση των όρων ζωής των δημοτών. Μάλιστα, κατά τα εγκαίνια ενός έργου πνοής για την πόλη, της Δεξαμενής και του υδραγωγείου της, το 1884, είχε εκφωνήσει σχετικό λόγο. Να σημειώσουμε ότι ο Ι. Δάνδολος διατέλεσε, από το 1899, και εκδότης μιας από τις πρώτες ρεθεμνιώτικες εφημερίδες, με τον τίτλο «Αναγέννησις»³³.

Αργότερα παρουσιάστηκαν στην αγορά αρκετά φάρμακα, τόσο για τη σύφιλη όσο και για τη βλεννόρροια, που ταλαιπωρούσαν αρκετούς Ρεθεμνιώτες, αλλήλα και Ρεθεμνιώτισσες κατ' ακολουθία.

Εν τω μεταξύ, άρχισε να εξασκεί το επάγγελμα του ιατρού στην πόλη και ο μετέπειτα δήμαρχός της Ευάγγελος Δασκαλάκης, ο οποίος ήταν ειδικευμένος στα αφροδίσια νοσήματα και ο οποίος επίσης ήταν γνωστός για την συγκαταβατικότητα του απέναντι σ' όσους δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να υποβληθούν σε μια μακροχρόνια κούρα ενέσεων.

31. Για την πορνεία στο Ρέθυμνο, βλ. Παπαδάκης Χ. 2013.

32. Για το Δημοτικό Νοσοκομείο, βλ. Κοκονάς 1987, Παπαδάκης Κ. 2010 και Δερεδάκης 2013.

33. Για τον Ιωάννη Δάνδολο, βλ. Εκκεκάκης 2007.

Τα τραχώματα

Μεγάλο πρόβλημα κατά τον Μεσοπόλεμο αποτέλεσαν τα τραχώματα ή *φύμα της Ανατολής*, μια μεταδοτική οφθαλμική ασθένεια. Το *χανιώτικο*, όπως ακουγόταν η ασθένεια αυτή στην Κρήτη, ενδημούσε περισσότερο στα παιδιά, απ' ό,τι στην κοινωνία των ενηλίκων, εξαιτίας της αμέλειας φροντίδας της υγείας τους.

Σε πανελλήνιο επίπεδο, κατά το σχολικό έτος 1937-38 έπασχε από τραχώματα το 10,1% των μαθητών. Σε επίπεδο Κρήτης, στον νομό Ηρακλείου το ποσοστό νοσούντων από τραχώματα μαθητών έφτανε το 8%, στην πόλη των Χανίων το 5,6% και στην ύπαιθρο των Χανίων το 25%. Στο Λασιθί, που επίσης είχε πληγεί από την ασθένεια, το ποσοστό κυμαινόταν μεταξύ 20 και 30%. Στον νομό Ρεθύμνης το έτος 1938 το ποσοστό προσβολής του γενικού πληθυσμού κυμαινόταν μεταξύ 5 και 10%. Κατά τόπους μάλιστα σημειωνόταν έξαρση των προσβολών, ιδιαίτερα στο Μελιδόνι και στο Χουμέρι Μυλοποτάμου, όπου το έτος 1928 είχαν προσβληθεί τα τρία τέταρτα των μαθητών των μεγαλύτερων τάξεων³⁴.

Η κατάσταση αυτή είχε οδηγήσει το Υπουργείο Παιδείας στην ίδρυση και λειτουργία ιδιαίτερου τύπου σχολείων, προκειμένου να περιοριστεί η διάδοση των τραχωμάτων στον μαθητικό πληθυσμό. Στην Κρήτη ιδρύθηκαν τρία τέτοια «τραχωματικά» σχολεία, ένα στον Άγιο Νικόλαο Λασιθίου και δύο στα περίχωρα της πόλης του Ηρακλείου, και τα δύο σε προσφυγικούς συνοικισμούς. Στο τραχωματικό σχολείο του Ατσαλένιου άφησε εποχή με την αγάπη της για τα πυορροούντα παιδιά η δασκάλα κυρία Αριστεά³⁵.

Κατά τον 20ό αιώνα δημιουργήθηκε και στην ελληνική εκπαίδευση ο θεσμός του *σχολικού γιατρού* (σχολιάτρου), ο οποίος, στην πρώτη του περίοδο, είχε σημαντικό ρόλο τόσο άμεσα, στην εφαρμογή μέτρων άρσης της νοσηρότητας των μαθητών, όσο και έμμεσα, στον σχεδιασμό των σχολικών κτηρίων.

Αυτά έπρεπε να έχουν νοτικό προσανατολισμό και να αφήνουν τον ήλιο να περνά στο εσωτερικό τους τους χειμερινούς μήνες, κρατώντας τον παράλληλα σε απόσταση τους καλοκαιρινούς, με χρήση αρχιτεκτονικών κανόνων που σήμερα ονομάζουμε βιοκλιματικούς. Σε κάθε μαθητή θα έπρεπε να αναλογεί επιφάνεια οικοπέδου 10 τετραγωνικών μέτρων, όγκος αέρα 5 κυβικών μέτρων και δομημένη επιφάνεια 0,90-1,25 τετραγωνικών μέτρων. Ο φωτισμός οριζόταν μονοπλάγιος από τα αριστερά. Τα θρανία, από τετραθέσια, εξαθέσια ή πολυθέσια που ήταν μέχρι παλιότερα, έγιναν διθέσια και μονοθέσια. Όλα αυτά αφορούσαν τα κτήρια που οικοδομήθηκαν κυρίως στην κρίσιμη για το διδακτηριακό πρόβλημα τετραετία του 1928-1932.

34. Για την υγειονομική κατάσταση του μαθητικού πληθυσμού της Κρήτης, βλ. Στρατιδάκης 2017Α.

35. Για το τραχωματικό σχολείο του Ατσαλένιου, βλ. Σάββας 2015.

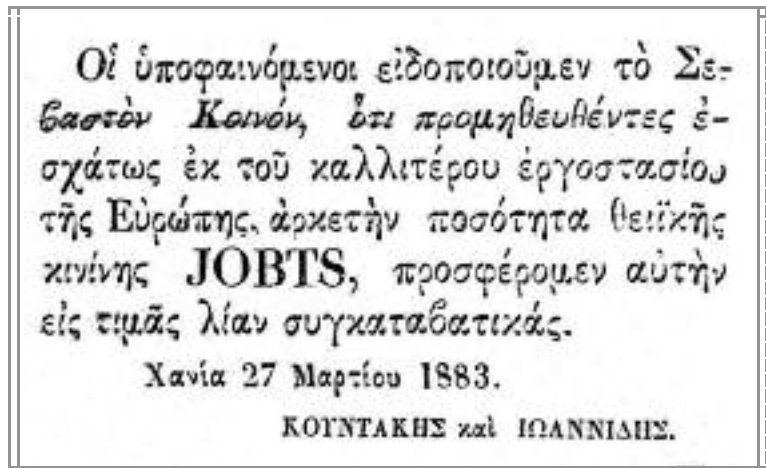
Οπωσδήποτε, προπολεμικά η υγειονομική κατάσταση στην Κρήτη ήταν πολύ δύσκολη. Στην ύπαιθρο οι χωρικοί, στην πλειονότητά τους, ζούσαν σε ένα κοινό δωμάτιο με τα ζώα τους, ενώ η καταφυγή σε γιατρούς στις περιπτώσεις προσβολής του από ασθένειες ήταν σπάνιες, καθώς δεν ήταν δυνατό να καλυφθεί το υψηλό κόστος ιατρικών και φαρμακευτικών υπηρεσιών. Στην ύπαιθρο ουσιαστικά η μόνη ιατρική που εξασκούνταν ήταν η λαϊκή, με ομοιογουμένως καλά αποτελέσματα. Όπως και να έχει, ο μέσος όρος ζωής των Κρητικών είχε καθηλωθεί στα σαράντα έτη, όπως έδειξε αμέσως μεταπολεμικά σχετική έρευνα του Ιδρύματος Ροκφέλερ³⁶.

Η εθνοσία

Παρότι η εθνοσία κατά τον 20ό αιώνα είχε περιοριστεί σημαντικά, εξακολουθούσε να ενδημεί σε περιοχές όπου τα στάσιμα νερά ευνοούσαν την αναπαραγωγή των ανωφερών κουνουπιών και όπου οι χωρικοί δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα αγορά του φαρμάκου της, του κινίνου.

Τέτοιες περιοχές έξαρσης της εθνοσίας ήταν ιδιαίτερα εκείνες των Μισιρίων και του Πλατανιά, όπου τα στάσιμα νερά αποτελούσαν καθεστώς τους περισσότερους μήνες του χρόνου. Να σημειωθεί ότι εκεί ακριβώς είχε εγκατασταθεί σημαντικό μέρος του μικρασιατικού πληθυσμού του Ρεθύμνου και ότι οι ελάχιστοι ευκαθύπτοι που έχουν απομείνει ανατολικά της ανατολικής εισόδου του ΒΟΑΚ στην πόλη του Ρεθύμνου είχαν φυτευτεί εκείνη ακριβώς την περίοδο, με πρωτοβουλία του Ζήση Καράβα, προκειμένου να αποστραγγίσουν τα εκεί τέληματα³⁷. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στον υγροβιότοπο κυνηγούσαν οι Ρεθεμνιώτες κυνηγοί μέχρι και τον Μεσοπόλεμο τις πάπιες, κατά την φθινοπωρινή και ανοιξιάτικη μετανάστευσή τους.

Από μια άποψη, φαίνεται παράδοξο το γεγονός ότι από την εθνοσία έπασχαν και πληθυσμοί που κατοικούσαν σε μεγάλα υψόμετρα. Κατά την έρευνά μου για την εκπαίδευση στο Ρέθυμνο, με είχαν προβληματίσει αναφορές για μαθητές που ριγούσαν από ελίδεις πυρετούς στους οικισμούς Καμαριώτης, Αηδονοχώρι, Αστυράκι και Καμαράκι. Στην πραγματικότητα, η εθνοσία διαδιδόταν στον άρρενα πληθυσμό της περιοχής κατά τις χειμερινές μετακινήσεις των ποιμνίων στην παραθαλάσσια περιοχή Γάζι του διαμερίσματος Ηρακλείου και, στη συνέχεια, μετά τις εαρινές μετακινήσεις, στις γυναίκες και στα παιδιά των οικισμών αυτών. Να σημειώσουμε ότι, όταν το φαινόμενο παρουσίασε έξαρση, το έτος 1930, ιδρύθηκε και στο Ρέθυμνο αντιεθνοσιακό συνεργείο (βλ. εφημ. *Κρητική Επιθεώρησης*, φ. 21ης Ιουνίου του 1930)³⁸.

36. Για την υγειονομική κατάσταση της Κρήτης προπολεμικά και αμέσως μεταπολεμικά, βλ. Allbaugh 1997.

37. Για τους ευκαθύπτους αυτούς, βλ. Καλαϊτζιδάκη 2015.

38. Για τους ελίδεις πυρετούς στον μαθητικό χώρο του Ρεθύμνου, βλ. Στρατιδάκης 2017Α.

Οι ζωοανθρωπόσοι

Επιδημίες δεν έπλητταν μόνο τους Ρεθεμνιώτες αλλή και τα ζώα τους, όπως άλλωστε συμβαίνει και σήμερα με τη «γρίπη των χοίρων» και παλιότερα με την ασθένεια των «τρελών αγελάδων». Οι Ρεθεμνιώτες είχαν και γι' αυτά τον κατάλληλο, αποκλειστικό μάηιστα, προστάτη, τον Άγιο Φραγκίσκο. Αν και δεν ήταν ένας ορθόδοξος Άγιος, αλλή ρωμαιοκαθολικός, το διαμέτρημά του υπερέβαινε κατά πολύ τα χριστιανικά δόγματα. Για τους πιστούς και των δυο δογμάτων, ήταν ο «φτωχούλης του Θεού», προστάτης της φύσης συνολικά και των πηασμάτων της ιδιαιτέρως, ανάμεσα στα οποία βεβαίως και τα κλεισμένα στα ισόγεια των ρεθεμνιώτικων κατοικιών, στα *αχύρια* τους, αηγομουήλαρα, κασίκια, κότες, περιστέρια και κουνέλια³⁹.

Καλύτερα από κάθε άλλον, διατύπωσε την εκτίμηση προς τον άγιο αυτό ο Νίκος Καζαντζάκης: «Ο Φραγκίσκος είδε για πρώτη φορά, ύστερα από τόσους αιώνες, με μάτια παρθένα τον κόσμο. Όλη η βαριά, σχολαστική, δυσκίνητη πανοπλία του Μεσαίωνα έπεφτε, το σώμα έμενε γυμνό, γυμνή η ψυχή, παραδομένη σ' όηες τις ανατριχίλες της άνοιξης».

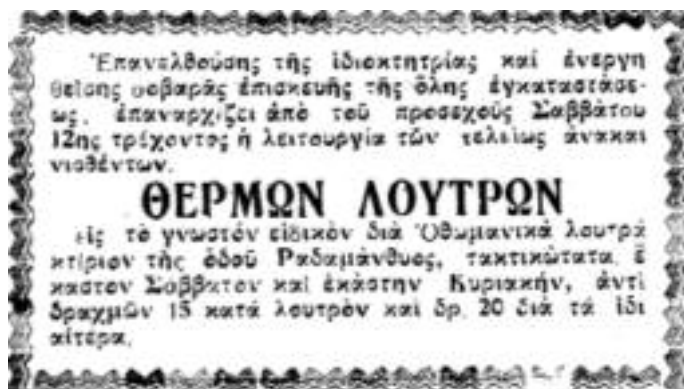
Η ημέρα εορτής του Αγίου Φραγκίσκου, 4 Οκτωβρίου, έχει καθιερωθεί ως Παγκόσμια Ημέρα των Ζώων. Η γιορτή του αντίστοιχου ορθόδοξου Αγίου, του Μάμαντος, δεν μπόρεσε να υπερισχύσει έναντι αυτής..

Η κατά καιρούς αντιμετώπιση των επιδημιών

Είδαμε παραπάνω τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι Ρεθεμνιώτες για την αντιμετώπιση των επιδημικών ασθενειών: 1. πρόληψη με δημιουργία και λειτουργία ηοιμοκαθαρητηρίων και αργότερα Υγιεινομείου, με ορισμό δημοτικών γιατρών κ.ά. 2. απομόνωση (σε καταυλισμούς, σανατόρια, οικισμούς εκτός πόλεων, κατά μόνες διαμονή σε υψηλά υψόμετρα κ.λπ.) 3. ηατρευτικές πρακτικές (αφιερώματα σε θεράποντες αγίους, ηιτανείες κ.λπ.) 4. καλή διατροφή. 4. ίδρυση και λειτουργία ειδικού τύπου σχολείων.

Στις παραπάνω πρακτικές θα πρέπει να προσθέσουμε και μερικές ακόμη. Πρώτα και κύρια, αυτήν της καθαριότητας του σώματος, η οποία δεν ήταν πάντα αυτονόηη, το αντίθετο μάηιστα. Αρκετοί ήταν οι Κρητικοί που μέχρι σχεδόν το τέλος του 20ού αιώνα δεν δέχονταν να μπανιριστούν, με τη δικαιολογία ότι δεν τους επιτρεπόταν για θρησκευτικούς λόγους να ξεβαφτιστούν! Ακόμα και τη δεκαετία του 1970, κατά την οποία καταβλήθηκε συστηματική κρατική προσπάθεια και δόθηκαν κίνητρα για τη δημιουργία χώρων υγιεινής, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, αρκετοί ήταν εκείνοι που δεν έσπευσαν να επωφεληθούν, συνεχίζοντας να αποπατούν στους στάβλους των κατοικιών τους.

Για τον καθαρισμό του σώματος, και δεδομένου ότι η ύπαρξη καταλωνιστήρα μόνο ως ευφυολόγημα θα μπορούσε να εκληφθεί από την πηλιονότητα των κατοίκων, ιδιαίτερα μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, διατηρήθηκαν αρκετά από τα δημόσια χαμάμ της προηγούμενης περιόδου.

39. Για τα σπίτια της παλιάς πόλης του Ρεθύμνου και τα *αχύρια* τους, βλ. Δημακόπουλος 1977.

Στο Ρέθυμνο εξακολούθησε τη λειτουργία του, ανακαινισμένο το 1938, το λουτρό της οδού Ραδαμάνθους, υπό την ιδιοκτησία της οικογένειας του γνωστού μας φωτογράφου του Δημοτικού Κήπου Ανδρέα Λαγουδάκη.

Οι αντιλήψεις της νέας εποχής θεωρούσαν επίσης ως θεραπευτικές τις ιδιότητες της θάλασσας, όχι μόνο ως προς την επίδραση του ήλιου (ηλιοθεραπεία), αλλά και όσο ως προς εκείνη του θαλασσινού νερού. Έτσι και στο Ρέθυμνο, από τα τέλη του 19ου αιώνα, είχαν δημιουργηθεί λουτρικοί χώροι (καμπίνες), για τους άνδρες στην περιοχή πίσω από το νομαρχιακό μέγαρο (Παράγκα) και για τις γυναίκες στην περιοχή του Καναρά, μετέπειτα Αγίου Νικολάου (Παραγκάκι).

Οπωσδήποτε, η αντίδραση των παλιότερων γενιών αλλά και παραγόντων της τοπικής εκκλησίας ήταν έντονη, όχι όμως και ικανή να αποσοβήσει το φαινόμενο των θαλάσσιων λουτρών, το οποίο, πέραν του χαρακτήρα της ευζωίας, είχε κι εκείνον της απελευθέρωσης του σώματος.

Μια ακόμη πρόνοια στην κατεύθυνση της διατήρησης της υγείας και της αποτροπής των ασθενειών, ιδιαίτερα των μεταδοτικών, ήταν η εισαγωγή του μαθήματος της Υγιεινής στα σχολεία όλων των βαθμίδων. Παράλληλα, πολλοί κοινωνικοί φορείς, όπως οι Πρόσκοποι και οι Οδηγοί, αλλά και κρατικοί, είχαν εξαπολύσει κατά τον Μεσοπόλεμο καμπάνια διαφώτισης του πληθυσμού τόσο της πόλης όσο και της υπαίθρου πάνω στα θέματα αυτά. Αρκετοί επίσης ήταν οι γιατροί που έδιναν σχετικές διαλέξεις, στο Λύκειο των Ελληνίδων, στο Ωδείο και στα σχολεία, όπως για παράδειγμα ο Αλέξανδρος Γενεράλης, ο οποίος είχε και τον θεσμικό ρόλο του διευθυντή του Λυσισατρείου της πόλης.

Ρεθεμνιώτισσες στο Παραγκάκι του Καναρά, τέλη 19ου αιώνα.

Ὁ ἰατρός κ. ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΙΣ

Ἰστάται ἐν Ρεθύμνῳ εἰς τὸ ἐπί τῆς Λαοφύρου Π. ἔχον τρυφερότα ἐπιμελὴν τοῦ καὶ ἐν τῇ μακροεμπειρογυνητικῇ γυναικείᾳ τῆς Δέβης Ἀσπιδίου Σπυρίδου.

Ἄδρακ' 2-7 μ.μ. ἐκείστην Δευτέραν.

ΜΑΙΕΥΤΙΚΑ - ΠΑΘΟΛΟΓΙΚΑ - ΠΑΙΔΙΑΤΡΙΚΑ

- 1) Ἀπικτα καὶ μακροεμπειρὴ ἐπιμελίαι.
- 2) Ἐπιμελίαι πασῶν τῶν νεωπύτων μεθόδων τῆς παθολογίας Ἑμβολιοθεραπεία, ὀρθοθεραπεία, κολλοειδοθεραπεία καὶ ἐπ' αὐτῆς φυματιώσεως.

Ἀσφαλὴς θεραπεία τῶν νόσων βουμβουκισμῶν τῶν ἄρ-
θρων καὶ τοῦ κοκκύτου, τῶν νόσων τοῦ στομάχου κλπ.

Ἐπὶ τῶν ἐμπυρετικῶν νόσων ἀμειωσις τοῦ πυρε-
τοῦ δι' ἐνέσεις.

Θεραπεία τῆς συφιλίδος κλπ. δι' ἐνέσεων ΘΟΒ κλπ.
ἢ καὶ δι' ἰσοπερικῶς λαμβανόμενων νεωπύτων φαρμα-
κῶν.

5-2

«Ἐμβολιοθεραπεία, ὀρθοθεραπεία, κολλοειδοθεραπεία
καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς φυματιώσεως» το ἔτος 1926 ἀπὸ τοῦ
γιατροῦ Θεμιστοκλή Δασκαλάκη.

Κάτω ἀριστερά: εφημ. Ἐνωσις, 26/2/1909. Ἐμβολιασμός
για τὴν ἀντιμετώπιση τῆς εὐλογίας.

Κάτω δεξιά: εφημ. Κρητικὴ Επιθεώρησις, 23/8/1929.
Νέες φαρμακευτικὰ σκευάσματα ἐρχονται νὰ ἀντικατα-
στήσουν τὶς ἐπώδυνες ἐνέσεις γιὰ τὴν θεραπεία τῆς σύ-
φιλης.

ΕΜΒΟΛΙΑΣΘΥΤΕ ΘΑΛΙ ΜΙΚΡΟΙ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΙ

ΔΑΜΑΛΙΣ

ΕΛΒΕΤΙΚΗ
ΠΡΟΣΦΑΤΟΣ
ΕΓΓΥΗΜΕΝΗ

ΦΑΡΜΑΚΕΙΟΝ
ΒΕΝΕΤΑΚΙ & ΚΟΥΝΟΥΠΑ

Ἡ χημειοθεραπεία τῆς ΣΥΦΙΛΙΔΟΣ

Συφιλιδικοί,

Ἠαύσατε τὰς ἐνέσεις!!

Ζητήσατε τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ δι-
πλωματοῦ Γάλλου ἰατροχημικοῦ καὶ μι-
κροβιολόγου Μ. ΠΟΜΑΡΕΤ μεταφρα-
σμένην ἵνα ἴδῃτε τὰς γνώμας τῶν διακε-
κριμένων ἰατρῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων
περὶ τῶν δισκίων ΣΙΓΚΑΡΖΥΛ.
Ἄνδρος Ρεθύμνησι. ΧΑΤΖΗΓΡΗΓΟΡΗΣ

Κάτω: εφημ. Μεταρρύθμισις, 4/7/1909. Ἡ ποιότητα τοῦ
νεροῦ ἦταν καθοριστικὸν μέτρο πρόληψης τῆς μετάδοσης
τοῦ τύφου.

Κάτω δεξιά: εφημ. Δράσις, 30/5/1910. Τα θαλάσσια λου-
τρά ἀνατακτοῦν τὴν στροφήν στὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐνί-
σχυση τῆς σωματικῆς υγιείας.

ΠΡΟΣΟΧΗ!!

Ὅσοι θέλετε νὰ μὴ μαλώσεται
μέ τὸ στομάχι σας καὶ θέλετε τὴν
υγιείαν σας πίνετε μόνον

ΝΕΡΟ τοῦ Κουμπέ

Ἐἶναι μεγάλης χωνευτικῆς καὶ
στομαγίτικῆς δυνάμεως ἀνεγνωρι-
σμένης.

Διανέμεται ἐὰν οἶκον τρεῖς φῶ-
ράς τὴν ἡμέραν.

ΘΑΛΑΣΣΙΑ ΛΟΥΤΡΑ

Τὰ περὰ τῆς Πλατείας (Σω-
χώραν) λειτουργοῦν τὰ θαλάσσια
λουτρά τοῦ κ.

ΜΙΧΑΗΛ ΒΙΣΤΑΚΙ

Ἐἶναι τὰ μόνον ἐν Ρεθύμνῳ
εἰς τὰ ὅποια οἱ λουόμενοι εὐ-
ρίσκουσιν περιποίησην, καθα-
ριότητα καὶ ἀναπαυτικότητα
ἀπαράμειλλον.

Καὶ τιμὰς λογικὰς

Παράρτημα

α. Οι εγκαταλελειμμένοι λόγω επιδημιών οικισμοί

Στο διοικητικό διαμέρισμα που οριζόταν παλιότερα ως νομός και σήμερα ως περιφέρεια Ρεθύμνης, όπως άλλωστε και σ' ολόκληρη την Κρήτη, παρουσιάζεται ένας μεγάλος αριθμός εγκαταλελειμμένων οικισμών τη χρονική περίοδο από τον 17ο μέχρι και τον 20ό αιώνα. Στην πραγματικότητα, οι οικισμοί αυτοί υπερβαίνουν σε αριθμό εκείνους που είναι ενεργοί σήμερα, σε ό,τι τουλάχιστον έχει να κάνει με το διαμέρισμα Ρεθύμνης. Για τη διοικητική αυτή περιφέρεια, με τις αυξομειώσεις της κατά περιόδους, μια σχετική τράπεζα δεδομένων που έχει καταρτίσει ο συγγραφέας του παρόντος προσφέρει στοιχεία για τουλάχιστον 229 τέτοιους οικισμούς.

Όπωςδήποτε, η πραγματικότητα αυτή συνδέεται και με την ιδιαιτερότητα κατοίκησης σε «μετόχια», τους χαρακτηριστικούς μικροσυνοικισμούς της Κρήτης. Οι προσωρινές αυτές και πρόχειρες εγκαταστάσεις αποτελούνται από ελάχιστα οικήματα και έχουν έντονο το στοιχείο της προσωρινής κατοίκησης. Τα μετόχια έχουν τις ρίζες τους στη βυζαντινή και στην ενετική περίοδο. Αρκετά υπήρξαν οικήσεις κολληγών σε εκτεταμένα μοναστηριακά ή ενετικά κτήματα, ενώ άλλα υπήρξαν εποχιακές εγκαταστάσεις γεωργών σε απομακρυσμένες περιουσίες τους. Σε πιο πρόσφατες ιστορικές περιόδους, όταν τα μεγάλα κτήματα διαμοιράστηκαν και ο κίνδυνος της πειρατείας εξέλιπε, πολλά μετόχια εξελίχθηκαν σε μόνιμους οικισμούς⁴⁰.

Η ιδιαιτερότητα αυτή δεν αρκεί από μόνη της να εξηγήσει ούτε τον μεγάλο αριθμό των εγκαταλελειμμένων οικισμών, ούτε την εγκατάλειψή τους σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, ούτε βέβαια και τη μεγαλύτερη συχνότητά της σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές. Έτσι, η εγκατάλειψη αρκετών από αυτούς κατά την περίοδο του Κρητικού Πολέμου (1645-1669) αποδίδεται από τους ιστορικούς μονοσήμαντα στην τουρκική κατάκτηση, αγνοώντας το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της κρητικής υπαίθρου υποδέχτηκε τα οθωμανικά στρατεύματα ως ελευθερωτές της από τα δεινά της περιόδου της ενετικής κατοχής. Παράλληλα, παραγνωρίζεται το γεγονός ότι, την ίδια ακριβώς περίοδο, βρισκόταν σε εξέλιξη μια από τις χειρότερες ιστορικά επιδημίες πανούκλας στο νησί, που επέσπευσε και την πτώση της πόλης και του φρουρίου του Ρεθύμνου.

Στην παράδοση αρκετών χωριών διασώζεται η ανάμνηση εγκατάλειψης γειτονικών τους από τους εναπομείναντες κατοίκους του ή και η πλήρης πληθυσμιακή του κατάρρευση. Μια τέτοια ανάμνηση έχω καταγράψει στο βιβλίο *Λαγκά Μυλοποτάμου. Περιβάλλον, άνθρωποι, ιστορία, πολιτισμός*, και αφορά έναν οικισμό που παρουσιάζεται με τρία ονόματα, *Πιτιριανά, Καουκιανά και Χοιρόμαντρες*, μεταξύ των χωριών Λαγκά και Καλλιέργος Κάτω Μυλοποτάμου. Η πανώγλη ήταν εκείνη που τον είχε ερημώσει, αφήνοντάς τον στην όψιμη οθωμανική κατοχή με έναν μόλις κάτοικο, τον Καούκη. Τα ερείπια σώζονταν μέχρι και πριν από μία δεκαετία, ενώ σήμερα το μόνο που υπάρχει είναι ένας ναΐσκος του Αγίου Φανουρίου (εικόνα)⁴¹.

40. Για την ιδιαιτερότητα των μικρών οικήσεων και των μετοχιών στην Κρήτη, βλ. Στρατιδάκης 2017Α.

41. Για τον οικισμό Πιτιριανά και την Παναγία τη Γρυλού, βλ. Στρατιδάκης 2003.

Το ίδιο περίπου είχε συμβεί με τον οικισμό *Ζουρδές*, που σήμερα ακούγεται ως *Ζουρδός*, της περιοχής του νότιου Βρύσινα, η οποία είναι κανονικά καταγεγραμμένος στο Οθωμανικό Κτηματολόγιο του έτους 1671. Σήμερα σώζονται εκεί ελάχιστα ερείπια κατοικιών και η εκκλησία του οικισμού, αφιερωμένη στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα. Είναι πιθανόν ο οικισμός να ταυτίζεται με τον αναφερόμενο, στις βενετσιάνικες απογραφές του 1577 και μετέπειτα, ως *Χριστοχώρι*. Η παράδοση του τόπου αναφέρεται στην εγκατάλειψή του κατόπιν επιδημίας που είχε ενσκήψει⁴².

Τα ίδια ισχύουν και για τον οικισμό *Τριγιόδι*, που θεωρείται πρόγονος των μεταγενέστερων Ακτούντων Αγίου Βασιλείου. Στην περιοχή που ήταν κτισμένος διασώζονται σήμερα οι εκκλησίες του Αγίου Νικολάου και των Αγίων Αποστόλων, καθώς και η πηγή Καθημερινή. Αναφέρεται στις πρώτες βενετσιάνικες απογραφές, όχι όμως μεταγενέστερα από το 1633. Η λαϊκή παράδοση για την εγκατάλειψη του οικισμού αναφέρεται τόσο σε επιδημία που ενέσκηψε, όσο και στον φόβο της πειρατείας, εξαιτίας της θέσης του. Η εγκατάλειψη και μεταφορά στη θέση των σημερινών Ακτούντων θα μπορούσε λοιπόν να είχε σχέση με την επιδημία πανώλης του έτους 1611⁴³.

Όπωςδήποτε σήμερα, σε θέσεις που συναντούμε ιστορικές εκκλησίες και μάλιστα τοιχογραφημένες, θα πρέπει να υποψιαζόμαστε την ύπαρξη κατά το παρελθόν οικισμών, των οποίων αποτελούσαν ενοριακούς ναούς. Ο κανόνας αυτός ισχύει για το σύνολο σχεδόν των 229 εγκαταλελειμμένων οικισμών που έχουμε καταγράψει, ενώ δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στους ελάχιστους που αποτελούν την εξαίρεση του κανόνα, στη θέση των ναών κατασκευάστηκαν μεταγενέστερα αναμνηστικά εικονοστάσια. Αντίστροφα, στους σημερινούς οικισμούς που συναντούμε εκκλησίες επ' ονόματι του Αγίου Χαραλάμπους και της Αγίας Βαρβάρας θα πρέπει να αναζητούμε κατά κανόνα τις παραδόσεις επιδημιών.

Για δύο κοντινούς οικισμούς του Μυλοποτάμου, τα χωριά Πασαλίτες και Λαγκά, διασώζεται η παράδοση της Παναγίας της Γρυλλούς, την οποία είχε ονειρευτεί μουσουλμάνος κοντοχωριανός να παρεμποδίσει μια άσχημη γριά, την πανούκλα, να πλησιάσει τα χωριά.

Μια παρόμοια παράδοση για τα Καπετανιανά έχει διασώσει ο Γιώργος Σταματάκης στο άρθρο του «Οι Γιατρικουλιές και οι παλαιές αρρώστιες» στο περιοδικό *Κρητικό Πανόραμα*. Εκεί, διατυπώνει με τον δικό του, χαρακτηριστικό τρόπο, τις λαϊκές αντιλήψεις που οδηγούσαν στην εγκατάλειψη των πανωλόβητων οικισμών: «...Στο χωριό που θα πέσει η πανόγλα δε φεύγει σάμε να το ξεκληρίσει. Και το χωριό εκείονά δε πρέπει να ξανακατοικηθεί ποτέ, γιατί πρίχου φύγει ξεδιαλέγει ένα σπίτι, πάει στη παρασθιά και κάνει ένα αυγό στον άθο. Χίλια χρόνια να περάσουνε, πέτρα να μη πομείνει απάνω σ' άλλη, το αυγό τση πανόγλας δε παθαίνει πράμα. Εκείά στέκει κι ανιμένει. Κι άμα φτάξουνε καινούριοι γκάτοικοι ξεπουλιά και βγάνει ένα μικιό πανογλάκι που σάμε το κοητασό είναι μεγαλωμένο και πρίχου αηλλάξει η μέρα γερασμένο και καταστεμένο κανονική πανόγλα. Θερίζει επιτόπου τσ' ανθρώπους και ύστερα φεύγει να πάει να βρει αηλού να θανατώσει. Πρίχου όμως φύγει κάνει ένα αυγό στη παρασθιά... Γι' αυτό και στα χωριά που ξεκληρίζει η πανόγλα δε ξαναπατεί άνθρωπος...»⁴⁴.

42. Για τον οικισμό Ζουρδές, βλ. Αντωνογιαννάκης 2010.

43. Για τον οικισμό Τριγιόδι, βλ. Συλλογικό 2014.

44. Για την πανώγλα και την εγκατάλειψη των οικισμών, βλ. Σταματάκης 2010.

β. Τα υγειονομεία του Ρεθύμνου

Στο άρθρο της «Τα λοιμοκαθατήρια του Χάνδακα και του Ρεθύμνου», η Ιωάννα Στεριώτου συγκεντρώνει τα υπάρχοντα ιστορικά τεκμήρια για τα υγειονομεία του Ρεθύμνου:

«...Στο Ρέθυμνο, κατ' αρχήν πρέπει να υπήρχε ένας σταθμός καραντίνας μέσα στο μικρό, βενετσιάνικο λιμάνι, στο βόρειο μώλο. Πρέπει να ήταν ένα επίμηκες κτίριο, με συνεχή, εν σειρά ανοίγματα. Λεπτομερής απεικόνισή του παρατηρείται στο σχεδιάγραμμα του Francesco Basilicata, για το λιμάνι του Ρεθύμνου, 1627. Για το καθεαυτό λοιμοκαθατήριο του Ρεθύμνου, η λειτουργία του οποίου αναφέρεται ότι καλυπτόταν στην εκκλησία-μονή του Αγίου Λαζάρου, στα δυτικά της πόλης, εκτός τειχών, πάνω στην ακτή και στο δρόμο που οδηγούσε προς τα Χανιά, σύντομες πληροφορίες δίδει ο G. Gerola. Σαφή απεικόνισή του έχουμε στο ακριβέστατο σχεδιάγραμμα του Ρεθύμνου, ανωνύμου, από το Kriegsarchiv της Βιέννης⁴⁵, 2η δεκαετία του 17ου αιώνα. Στο σχέδιο αυτό παρατηρούμε να εικονίζεται το συγκρότημα του Αγίου Λαζάρου πάνω στην ακτή, ως τετράπλευρο, περικλειστο με εσωτερική αυλή κτίριο με την ένδειξη S. Lazzaro γραμμένη δίπλα... [Στο σχεδιάγραμμα Basilicata 1618] η εκκλησία του Αγίου Λαζάρου παρουσιάζεται δίκλιτη, με περίβολο και μια πυργοειδή κατασκευή στο ίδιο συγκρότημα...».

Λεπτομέρεια βενετσιάνικου χάρτη με διακρινόμενες έξι εισόδους νεωρίων στο λιμάνι του Ρεθύμνου.

Κάτω:

Οι ίδιες εισοδοί νεωρίων κτισμένες, σε λεπτομέρεια φωτογραφίας των αρχών του 20ού αιώνα.

45. Για το σχεδιάγραμμα ανωνύμου στο Kriegsarchiv της Βιέννης, βλ. Στεριώτου 2003.

γ. Η ποδυαναμενόμενη κραυγή «Πράτιγο!» του Αλή Αγά

Σε φύλλο της εφημερίδας *Κρητική Επιθεώρησης* του 1946 υπάρχει, με τον τίτλο «Πράτιγο», μια ανώνυμη περιγραφή της διαδικασίας ελευθεροκοινωνίας των караβιών «της γραμμής» με την πόλη του Ρεθύμνου επί Κρητικής Πολιτείας. Συντάκτης του είναι πιθανότατα ο γνωστός έμπορος Ιωάννης Δετοράκης, στον οποίο οφείλουμε και μια εξαιρετική περιγραφή της οικονομικής ζωής της πόλης, στη σειρά δημοσιευμάτων του «Από τη ζωή του παλιού Ρεθύμνου»⁴⁵.

«...Στα χρόνια της Κρητικής πολιτείας, όλα τα βαπόρια που φθάναν στο νησί μας ριγίζονταν πως προήρχοντο από το εξωτερικό και υφίσταντο υγειονομικό έλεγχο. Γι' αυτό στα τρία κύρια λιμάνια της Κρήτης υπήρχαν Υγειονομεία, τα οποία είχαν και τη φροντίδα της λειτουργίας του Φάρου του Λιμανιού...

Στο Ρέθυμνο, Υγειονόμος ήταν ένας λαδέμπορος, Ι. Δαρμάρος ονόματι. Μοναδικό προσωπικό στο Υγειονομείο ήταν ο κλητήρας Αλή Αγάς. Φορούσε και στολή ο κλητήρας. Χρυσά κομπιά και μακρύ παντελόνι, με κίτρινο στενό κορδόνι στο πλάι. Το Υγειονομείο ήταν στο σπίτι που ήταν το Λιμεναρχείο έως πριν τον πόλεμο, κοντά στο Τελωνείο. Τώρα [1946] χαλάστηκε. Όταν το βαπόρι έφθανε κοντά στο λιμάνι και αγκυροβολούσε, έπρεπε να σφυρίζει και να σηκώνει στο πρώτο κατάρτι ένα μικρό κίτρινο σημαϊάκι. Αυτό εσήμαινε πως δεν είχε ελευθεροκοινωνία. Ο πρώτος πλοίαρχος τότε, παίρνοντας τα χαρτιά του ταξιδιού του βαποριού, έμπαινε σε βάρκα του βαποριού και έβγαινε στο Υγειονομείο. Εκεί εξητάζοντο τα χαρτιά του. Άμα τα χαρτιά βρίσκονταν εν τάξει, ο εν ρεντιγκότα Αλή Αγάς έβγαινε στη σκάλα του Υγειονομείου και με τη γεροντική φωνή του εφώναζε: Πράτιγο! Οι βάρκες τότε αρχίζουν μια σωστή λεμβοδρομία, ποια να πρωτοπάει στο βαπόρι και να πάρει τους λιγοστούς επιβάτες...».

Το πλοίο του αυστρουγγικού Lloyd αραγμένο αρόδο στο Ρέθυμνο

46. Βλ. Άγνωστος 1946.

δ. Η αντιμετώπιση της φυματίωσης από έναν έμπειρο Ρεθυμνιώτη γιατρό

Ο Γεώργιος Ανδρεδάκης (1860-1933) από τον Φουρφουρά υπήρξε γιατρός και πολιτευτής της επαρχίας Αμαρίου επί σειρά δεκαετιών. Θεωρούνταν από τους εμπειρότερους του Ρεθύμνου, ορισμένοι μάλιστα του αποδίδουν πρόδρομη χρήση της μούχλας ως αντιβιοτικής ουσίας. Ο επίσης Ρεθεμνιώτης Κώστας Μαμαλάκης, στην 15η συνέχεια των δημοσιευμάτων του με τον τίτλο «Η πόλη που δε σβήνει. Σαν επίλογος από τις μεγάλες ώρες του Ρεθύμνου» στην εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρησις*⁴⁶, αναφέρει για την αντιμετώπιση της φυματίωσης από τον Ανδρεδάκη τα παρακάτω (διατηρούμε την ορθογραφία):

«Ένας χωριανός του Αντρεδάκη και φυσικά ψηφοφόρος του, γύρισε από την αιχμαλωσία της Μικρασίας σε κακά χάλια. Σιγά σιγά «ανατζούηωσε» αηλιά του απόμεινε ένα επίμονο βηχαλάκι.

Κύλησε αρκετός καιρός και μια μέρα περνώντας από δίπλα του ο Αντρεδής άκουσε το βηχαλάκι του και «δεν του άρεσε».

- Έλα, μωρέ, να σ' εξετάσω αύριο στο ιατρείο μου, του λέει.

Ξεκινά και πάει ο ...υποψήφιος ασθενής στο ιατρείο πρωί πρωί.

-Καλημέρα, κύριε Γιατρέ, του λέει.

-Καλημέρα όλη μέρα, μωρέ καπερέ, του απαντά. Βγάλε το σακάκι σου κι ανασήκωσε τη φανέλα σου να σ' ακροασθώ.

Αρχίζει πρώτα την επίκρουση με τα δάχτυλα.

-Ας παίξουμε και μια ουλιά νταμπούρηλο, συντεκνάκι.

Ύστερα, κολλά τ' αυτί του ο Γιατρός κατάσαρκα στην πλάτη του αρρωστάρη. Δε χρησιμοποιούσε ποτέ ακουστικό, γιατί πίστευε πως είχε ακοή τόσο σπουδαία, ώστε το ακουστικό του ήταν άχρηστο.

-Βήξε-ανάπνεε, βήξε-ανάπνεε και πάλι ξαναβήξε.

Ανασηκώνεται ο γιατρός, κατεβάζει τη φανέλα του ασθενή και τον κοιτάζει ήρεμα χωρίς να βγάλει άχνα. Τον κοιτάζει όμως κι ο άρρωστος ερευνητικά, θέλοντας να μαντέψει από την έκφραση του Γιατρού το αποτέλεσμα της εξέτασης. Η μάσκα όμως του προσώπου του Αντρεδάκη δεν ήταν ποτέ απαθέστερη.

-Ε! κύριε Γιατρέ, ν' ακούσωμενε δα και τα χαμπάρια.

-Δεν έχεις μπρε συ πράμα, φθίση έχεις!, του απαντά ο Αντρεδής με ύφος σαν να επρόκειτο για συναχάκι!

Ο ασθενής τάχασε! Νερό παγωμένο ένοιωσε να τρέχει στο μήκος της ραχοκκοκαλιάς του. Αηλιά πάλι, αυτή η ψύχραιμη αναγγελία και το «Δεν έχεις πράμα!» του Γιατρού;

-Γιατρέ, δι' όνομis του χυλού, μη με παίζεις. Πεs μου είντá 'χω.

-Είπα σου, φθίση έχεις!

Κέρωσε ο άνθρωπος, κρύος ιδρώτας τον έηουσε. (Κείνο τον καιρό η φυματίωση ήτανε φοβερή αρρώστεια, δυσκολοθεράπευτη κι αποδεκάτιζε τους ανθρώπους).

-Δεν είναι μωρέ πράμα. Μην είσαι κουρκουζάνης. Θα παs στα ριζά του Ψηλορείτη, στο Παρδί, θα πίνεις χουμά μπόηλο από το Μιτάτο και σε δυο μήνες θα γενείς ...παρδί!

Ο γιατρός και πολιτευτής Γ. Ανδρεδάκης.

47. Βλ. Μαμαλάκης 1966.

Ο αρρωστήρης όμως είχε βγάλει το Γυμνάσιο, ήξερε γράμματα πολλά για κείνη τη μακάρια εποχή, ένοιωθε τον κόσμο, δεν ήταν ζωντόβολο! Βέβαια, είχε εμπιστοσύνη στον Αντρεδή, πήρε κουράγιο από τη διαβεβαίωσή του ότι θα γίνει καλά, μα έλα που κάτεχε ότι από το χτικιό δεν γλυτώνει κανείς εύκολα;

Μια ελπίδα όμως αναπτέρωσε μέσα του, αμυδρή βέβαια, αλλιά ελπίδα που γαντζώνεται πάντοτε ο αδύναμος άνθρωπος σε στιγμές απελπισίας.

-Για στάσου, διαλογιζότανε. Αθάθητος μπρε είναι ο Αντρεδής; Και να ακροάται, γροίκα κεια, χωρίς ακουστικό;

Κοιτάζει λοιπόν ικετευτικά τον Αντρεδή και του λέει:

-Γιατρέ, εγώ θέω να παίξω μια να πάω και στο Ρέθεμνος, να μου εξετάσουν τα πτύελα στο μικροσκόπιο. Έμαθα ότι εδά το πρωτοφέρανε και είναι το πρώτο και μοναδικό στο Ρέθεμνος. Με αυτό θα βρούνε αν υπάρχει το μικρόβιο του Κωχ. Καθιά να σιγουρευτούμενε.

Ο Αντρεδής τινάχτηκε σα να δέχτηκε εκκένωση ηλεκτρικής συστοιχίας. Και αγριεμένος έμπηξε τις φωνές στον φουκαρά τον αρρωστήρη.

-Κρίμας, μωρέ μπουνταλιέρο, τα γράμματα που σου μάθαινε ο αφέντης σου! Κι πιστεύεις μωρέ ότι είναι δυνατόν να θωρούν τα μικρόβια με κείνονά το κιάλι πού 'πες πως φέρανε στο Ρέθεμνος; Εγούγια ντου μωρέ του Γιατρού που δεν είναι ικανός να τα θωρεί δια γυμνού οφθαλήμου όπως εγώ. Φτύξε μωρέ επαέ!

Και του πρότεινε ένα πιατελάκι του καφέ. Φτύνει ο άρρωστος μέσα, παίρνει το πιατελάκι ο Αντρεδής, το τοποθετεί σ' ένα τραπεζάκι, δένει τα χέρια πίσω του, κι αρχίζει έχοντας σαν φακίρης καρφωμένα διαρκώς τα γουρλωμένα μάτια του, να φέρνουν κυκλωτερώς βόλτες και να ερευνούν για την ανακάλυψη των μικροβίων. Σε λίγο σταματά, ξανακοιτάζει έντονα στο πιατάκι και αφήνει κραυγή.

-Εντοέ, νάτο το άτιμο, όφου, να και δεύτερο! Κι είναι κάτι καραμπινάτοι Κωχ και κάνει κάτι σάητους ο ένας!

Ο ασθενής μένει εμβρόντητος. Και κοιτάζει το Γιατρό, κλονισμένος από την κατηγορηματικότητα του, αλλιά δυσπιστεί κιάλας και αποτολήμά τελικά να τον ερωτήσει:

-Μα πες μου, ανέ πιστεύεις στο Θεό Γιατρέ, θωρείς το σ' αλήθεια το μικρόβιο;

-Και ρωτάς αν το θωρώ, απαντά με θριαμβευτικό ύφος ο Αντρεδής. Και το θωρώ, και με θωρεί που το θωρώ και κάνει πως δε με θωρεί το άτιμο!

...Ο φυματικός αυτός επιβίωσε. Γιατρεμένος μεταφυματικός είναι σήμερα, και ζει και βασιλεύει! Ο αρρωστήρης, κατά την προφητεία του Αντρεδή, που επέδρασε και στο ηθικό του, έγινε πραγματικά «παρδί» στο ...Παρδί του Ψηλορείτη!».

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ
ΧΗΜΕΙΑΣ & ΜΙΚΡΟΒΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΥΑΓ. ΝΗΣΙΑΝΑΚΙ — ΜΙΧ. ΜΑΡΟΥΛΗ
ΧΗΜΙΚΟΥ — ΙΑΤΡΟΥ
ΡΕΘΥΜΝΟΝ

Εξετάσεις ούρων, πύματος, πτυέλων, εγκεφαλονωτιαίου, γαστρικού, πλευρικού, έκκρισης ύγρου, κοπράνων, έκκριμάτων κ.τ.λ.

Αναλύσεις και έρευναι παντός είδους

Χημικαί αναλύσεις: Ύγιεινής, έμπορίου, βιομηχανικής, γεωργικής.

Ο χημικός και φαρμακοποιός Ευάγγελος Νησιανάκης ήταν από τους πρώτους στο Ρέθυμνο που διεξήγαγαν «αναλύσεις πτυέλων».

Επίμετρο

Είδαμε παραπάνω ότι οι επιδημίες δεν ήταν κάτι το ασυνήθιστο στην ιστορική πορεία του Ρεθύμνου, όπως άηλωστε και της υψηλίου συνοχικά, το αντίθετο μάλιστα. Ας μην ξεχνάμε ότι το έτος 1957 σημειώθηκαν δύο εκατομμύρια θάνατοι σ' όλο τον κόσμο από επιδημία που προκάλεσε το στέλεχος του ιού Η2Ν2, από τους οποίους οι εξήντα χιλιάδες στη χώρα με τις καλύτερες -τότε- υγειονομικές συνθήκες στον κόσμο, τις ΗΠΑ. Ελπίζω, όταν με το καλό περάσουμε την τρέχουσα στενωπό, να μην ξεχάσουμε ότι, όσο οι συνάνθρωποί μας συζούν με ζώα σε τρώγλεις και αναγκάζονται να καταναλώνουν τα πιο απίθανα απ' αυτά, τόσο οι μεταλλάξεις ιών σαν τον Covid-19 από τα ζώα στους ανθρώπους θα γίνονται πιθανότερες. Κι όσο εμείς θα καταναλώνουμε περισσότερο κρέας, μετατρέποντας τα ζώα σε μηχανήματα παραγωγής του, ταίζοντας τα κοτόπουλα με κοκτέιλ διοξινών και μετατρέποντας τις αγελάδες σε σαρκοφάγα ζώα, τόσο τα μέχρι πρότινος κινηματογραφικά σενάρια θα γίνονται πραγματικότητες.

Ας μην ξεχνάμε ότι καταστάσεις σαν κι αυτή που ζήσαμε είναι διαρκής πραγματικότητα στον τρίτο και τον τέταρτο κόσμο (στις φαβέλλες, δηλαδή, πέριξ των μητροπόλεων) και ας κάνουμε ό,τι μπορούμε για να πάψει αυτό να συμβαίνει. Και, βέβαια, ας πάψουμε να αποκαθούμε τους συνάνθρωπους μας που έρχονται από εκεί «λαθρομετανάστες», αγνοώντας για ποιους λόγους διακινδυνεύουν με τα παιδιά τους να διασχίσουν ποτάμια φουσκωμένα σαν τον Έβρο και θάλασσες σαν τη Μεσόγειο. Η προβολή εικόνων πάνοπλων στρατιωτών, με κουκούλες και θωρακισμένα οχήματα, ταχύπλοα και ελικόπτερα, απέναντι σε δυστυχισμένους με τα παιδιά τους, δεν περιποιεί τιμή για τη χώρα μας. Όπως δεν τιμούσαν και παρόμοιες εικόνες του 2016 τον πολιτισμό της Βόρειας Μακεδονίας και της Ουγγαρίας...

Το ίδιο ισχύει και για τη δική μας πόλη, το Ρέθυμνο, όπου τον Σεπτέμβριο του 2016 είχε διοργανωθεί μπροστά στο Δημαρχείο αντιμεταναστευτική διαδήλωση, για την αποτροπή της εγκατάστασης κάποιων -ελάχιστων- οικογενειών σε διαμερίσματα στο Ρέθυμνο, όπως συνέβη αδιαμαρτύρητα στα Χανιά και στο Ηράκλειο. Η αντιμετώπιση «κατανόησης» της «αυθόρμητης» εκείνης διαδήλωσης από τις δημοτικές παρατάξεις της πόλης ας μην επαναληφθεί...

Ας θυμόμαστε ότι στην πόλη μας έχουν δολοφονηθεί δύο τουλάχιστον πρόσφυγες το 2006, από συμπατριώτες μας, ο ένας μάλιστα στο κρεβάτι του στο Ρέθυμνο και ο άλλος στην Αγία Γαλήνη. Κι ακόμη, ότι εδώ και πάνω από ένα χρόνο αγνοείται η τύχη δύο οικονομικών μεταναστριών, από τη Βουλγαρία, και όλοι είμαστε σίγουροι ότι έχουν δολοφονηθεί⁴⁸.

Όσο η φτώχεια και οι αρρώστιες απειλούν τους κατοίκους περιοχών του πλανήτη μας, τόσο αυτοί θα μεταναστεύουν σε αναζήτηση καλύτερου μέλλοντος και επιεικέστερων όρων διαβίωσης. Κι όσο οι επιδημίες θα θεωρούνται καθημερινότητα για εκατομμύρια συγκατοίκων μας στον πλανήτη γη, τόσο οι θάλασσες και οι «φράκτες» θα αδυνατούν να τους συγκρατήσουν, είτε στα σύνορα ΗΠΑ-Μεξικού, είτε στον Έβρο.

Οι επιδημίες είναι και ταξικές και χωρο-ταξικές.

48. Για τις δολοφονίες αυτές και το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται, βλ. Στρατιδάκης 2019.

Βιβλιογραφία

- Άγνωστος 1946: Άγνωστος (Κ.), «Πράτιγο», εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρησης*, φ. 22-12-1946.
- Αλεξίου-Αποσκήτη 2007: Αλεξίου Στ.-Αποσκήτη Μάρθα, *Βιτσέντζου Κορνάρου, Ερωτόκριτος*, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 2007.
- Allbaugh 1997: Allbaugh, L.,-Soule, G., *Η Κρήτη. Υποδειγματική έρευνα 1948-1957*, Αθήνα 19972.
- Αντωνογιαννάκης 2010: Αντωνογιαννάκης Μ., *Ο Βρύσινας. Το βουνό του Ρεθύμνου. Τοπογραφική, Γεωγραφική, Ιστορική, Κοινωνική και Λαογραφική θεώρηση*, Αθήνα 2010.
- Βιστάκης 1985: Βιστάκης, Α., *Η ελληνική γενιά της δεκαετίας του 1940. Από το παρατηρητήριο του έφεδρου αξιωματικού*, Ρέθυμνο 1985.
- Γιαπιντζόγλου 2011: Γιαπιντζόγλου Κ., «Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία του Ρεθύμνου: τα αποτελέσματα από τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες», στο Βαρθαλίου Π. (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 1*, Ρέθυμνο, 578-588.
- Γρυντάκης 1993: Γρυντάκης Γ., «1897: Ένα δεκαπενθήμερο οχλοκρατίας, αγωνίας και τρόμου στην πόλη του Ρεθύμνου», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 7/8, 45-53.
- Γρυντάκης 1998: Γρυντάκης Γ., *Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1998.
- Δερεδάκης 2009: Δερεδάκης Ν., «Η πόρτα της Άμμου», deredakis.blogspot.com, 22-2-2009.
- Δερεδάκης 2013: Δερεδάκης Ν., *Τα νοσοκομεία του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 2013.
- Δερεδάκης 2015: Δερεδάκης Ν., «Η εκκλησία της «Ροθόαινας» - Κοίμηση της Θεοτόκου του Μασταμπά», Πρακτικά Συνεδρίου *Ο Μασταμπάς: από το τότε μέχρι το σήμερα*, Ρέθυμνο 14-15 Ιουνίου 2014, επιμ. Ν. Δερεδάκης.
- Δετοράκης Θ. 1996: Δετοράκης Θ., «Η πανώλης εν Κρήτη: συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», *Βενετοκρητικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο, 13-36.
- Δετοράκης Ι. 1949-1950: Δετοράκης Ι., «Από το παλαιόν Ρέθυμνον», εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρησης*, φ. 8-7-1949 έως 20-4-1950.
- Δημακόπουλος 1971: Δημακόπουλος Ι., «Το Ρέθυμνο στα 1573», *Κρητικά Χρονικά* τ. 23 (1971), 322-340.
- Δημακόπουλος 1977: Δημακόπουλος Ι., *Τα σπίτια του Ρεθύμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και του 17ου αιώνα*, Αθήνα.
- Εκκεκάκης 2007: Εκκεκάκης Γ., *Ρεθεμνιώτες που πέρασαν αφήνοντας ίχνη*, πολυγραφημένη εργασία, Ρέθυμνο 2007.
- Εκκεκάκης 2008: Εκκεκάκης Γ., «Υπήρχαν ενετικά νεώρια στο λιμάνι μας; Ένα πρόσφατο τεστ απέδειξε την άγνοιά μας», εφημ. *Ρέθεμνος*, φ. 15-11-2008.
- Επιτροπάκης 2011: Επιτροπάκης Π., «Ρωσικοί τάφοι στο νεκροταφείο Ρεθύμνου», στο Τρούλης Μ. (επιμ.) *Η Ρωσική παρουσία στο Ρέθυμνο, 1897-1909*. Πρακτικά Συνεδρίου (Ρέθυμνο 19-21/10/ 2007), Ρέθυμνο 2011, 511-553.
- Καλαϊτζιδάκη 2015: Καλαϊτζιδάκη Μ., «Τα κομμένα δέντρα του Ρεθύμνου. Τι πιο βιοκλιματικό από το πράσινο;», *Κρητική Επιθεώρησης*, φ. 1-9-2015.
- Καμνηλάκης 1999: Καμνηλάκης Χ., *Ο Μητροπολιτικός Ιερός Ναός Τα Εισόδια της Θεοτόκου Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1999.
- Κοκονάς 1987: Κοκονάς Ν., *Σύντομη ιστορία των Νοσοκομείων της Κρήτης*, Ρέθυμνο 1987.
- Κουνιάκης 1997: Κουνιάκης Π., *Εικόνες από τη ζωή στο παλιό Ρέθυμνο*, επιμέλεια Γ. Π. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο.
- Λαδιά 2020: Λαδιά Ε., «Μια ενδιαφέρουσα αναφορά στις πανδημίες στο Ρέθυμνο από τον συγγραφέα Χάρη Παπαδάκη», εφημ. *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 7-4-2020.
- Μαμαλιάκης 1966: Μαμαλιάκης Κ., « Η πόλη που δε σβήνει. Σαν επίλογος από τις μεγάλες ώρες του Ρεθύμνου», εφημ. *Κρητική Επιθεώρησης*, α. φ. 6301.
- Μπουνιαλής 1995: Μπουνιαλή Μαρίνου Τζάνε του Ρεθυμναίου, *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669)*, επιμ. Σ. Αλεξίου-Μ. Αποσκήτη, Αθήνα 1995.
- Νενεδάκης 1983: Νενεδάκης, Α., *Ρέθεμνος. Τριάντα αιώνες πολιτεία*, Αθήνα 1983.
- Παπαδάκης Κ. 1994: Παπαδάκης Κ. Ηλ. (επιμ.), *1ο Γυμνάσιο Ρεθύμνης, Ο λόφος του Τιμίου Σταυρού χτες και σήμερα*, Ρέθυμνο 1994.
- Παπαδάκης Κ. 2010: Παπαδάκης Κ. Ηλ., *Ρέθυμνο 1900-1950. Το Ρέθυμνο που μας κληροδότησε το σημερινό Ρέθυμνο*, τ. Α΄ και Β΄, Ρέθυμνο 2010.
- Παπαδάκης Χ. 2006: Παπαδάκης Χ., *Το νερό μιας πολιτείας*, Ρέθυμνο.
- Παπαδάκης Χ. 2010: Παπαδάκης Χ., *Οι λεπροί στην Κρήτη. Μεσκίνηδες*, Ρέθυμνο.

- Παπαδάκης Χ. 2013: Παπαδάκης Χ., *Οίκοι ανοχής στην «πολιτεία της ανοχής»*, Ρέθυμνο.
- Παπαδάκης Χ. 2014: Παπαδάκης Χ., *Οι διαφορετικοί*, Ρέθυμνο.
- Pashley 1991: Pashley, R., *Ταξίδια στην Κρήτη*, μετ. Γόντικα Δ., τ. Β΄, Ηράκλειο.
- Πετρακάκη 2009: Πετρακάκη Αθ., «Εοσθήρ Λαβτζόι. Η εθελοντική προσφορά της έσβησε στο χρόνο», εφημ. *Ρέθεμνος*, 9-5-2009.
- Ποθουλάκης 2014: Ποθουλάκης Δ., *Για το Ρέθεμνος που ήλεγμε*, Αθήνα.
- Σάββας 2015: Σάββας Δ., *Λες και ήταν χθες! Μνήμες... από το παλιό Ηράκλειο*, Ηράκλειο 2.
- Simonelli 1996: Simonelli, V., *Κρήτη 1893. Περιηγητικές αναμνήσεις*, επιμ. Γ. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο.
- Scott 1995: Scott, C.R., *Περιηγήσεις στην Κρήτη. Ένα άγνωστο οδοιπορικό του 1834*, επιμ. Γ. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο.
- Sieber 1994: Sieber, F., *Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817*, τ. 1, Leipzig-Sorau 1823, αποσπάσματα στο Sieber, F., *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*, επιμ. Γ. Γρυντάκης, Αθήνα 1994.
- Σκεπετζής 2000: Σκεπετζής Γ. και μαθητές, *Επά που καλαντίσαμε. Παραδοσιακά Κρητικά Κάλαντα Χριστουγέννων, Πρωτοχρονιάς, Φώτων, Πρώτης Μαρτίου, Λαζάρου, Μεγάλης Παρασκευής*, Ρέθυμνο.
- Σπανδάγος 1999: Σπανδάγος Γ., *Ρέθυμνο, Λιμάνι και προκυμαία*, Ρέθυμνο.
- Σταματάκης 2010: Σταματάκης Γ., «Οι Γιατρικουλιές και οι παλαιές αρρώστιες, μέρος πρώτο», *Κρητικό Πανόραμα*, τ. 36, 30-63.
- Σταυρουλάκης 1967: Σταυρουλάκης Χρ., «Ιστορικά σημειώματα. Η δεξαμενή Φιλαρέτη», εφημ. *Βήμα Ρεθύμνης*, φ. 12-5-1967.
- Στεριώτου 2003: Στεριώτου Ι., «Το σχεδιάγραμμα της πόλης του Ρεθύμνου στο Kriegsarchiv», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου*, επιμ. Χρύσα Μαϊτέζου - Ασπασία Παπαδάκη, Βενετία 2003, 317-323.
- Στρατιδάκης 2003: Στρατιδάκης Χ., *Λαγκά Μυλοποτάμου. Περιβάλλον, άνθρωποι, ιστορία, πολιτισμός*, Αθήνα.
- Στρατιδάκης 2009: Στρατιδάκης Χ., *Έναντι Σχολής Χωροφυλακής. Ο μετασχηματισμός μιας ρεθεμνιώτικης γειτονιάς μέσα σε μισό αιώνα*, Ρέθυμνο.
- Στρατιδάκης 2011: Στρατιδάκης Χ., *Τα σπήλαια του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο.
- Στρατιδάκης 2013: Στρατιδάκης Χ., *Ρέθυμνο και θάλασσα. Μια ιστορική σχέση*, Ρέθυμνο 2013.
- Στρατιδάκης 2014: Στρατιδάκης Χ., *370 μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρεθύμνου*, έκδοση Συλλόγου Κατοίκων Παλιάς Πόλης Ρεθύμνου, Ρέθυμνο.
- Στρατιδάκης 2017Α: Στρατιδάκης Χ., *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο (1795-1940). Σχολικό και διδακτηριακό δίκτυο*, Ρέθυμνο.
- Στρατιδάκης 2017Β: Στρατιδάκης Χάρης, *Το Ρέθυμνο του τρόμου: ιστορική πραγματικότητα και αστικοί μύθοι*, Ρέθυμνο.
- Στρατιδάκης 2017Γ: Στρατιδάκης Χ., *Ιστορικές περιηγήσεις στα Χανιά*, Χανιά.
- Στρατιδάκης 2018: Στρατιδάκης Χ., *Η τροφή του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο.
- Στρατιδάκης 2019: Στρατιδάκης Χ., «Μήπως στην Κρήτη η ανθρώπινη ζωή παράγινε φτηνή;», εφημ. *Ρεθεμνιώτικα Νέα* κ.α., φ. 19-7-2019.
- Στρατιδάκης 2020Α: Στρατιδάκης Χ., «Αναδιφώντας το χθες 131: Στο μεσαιωνικό Ρέθυμνο του 'μαύρου θανάτου'», εφημ. *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, 20-3-2020.
- Στρατιδάκης 2020Β: Στρατιδάκης Χ., «Στο Ρέθυμνο των επιδημιών και των πανδημιών (1340-1930)», εφημ. *Ρέθεμνος*, φ. 21-3-2020.
- Στρατιδάκης 2020Γ: Στρατιδάκης Χ., «Αναδιφώντας το χθες 132. Στο Ρέθυμνο των επιδημιών (II). Ο 'λευκός θάνατος'», εφημ. *Ρεθεμνιώτικα Νέα* 28-3-2020.
- Στρατιδάκης 2020Δ: Στρατιδάκης Χ., «Αναδιφώντας το χθες 133. Στο Ρέθυμνο των χρόνων της χολέρας (III). Ευλογιά, ινφλουέντζα, δάγκειος και οστρακιά», εφημ. *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, 3-4-2020.
- Συλλογικό 2014: Συλλογικό, «Χωριά της επαρχίας Αγίου Βασιλείου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Η επαρχία Αγίου Βασιλείου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, επιμ. Κ. Παπαδάκη-Θ. Πεθαντάκη, τ. Δ, Ρέθυμνο.
- Συριανόγλου 2019: Συριανόγλου Π., *Μετοικεσία, Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στο Ρέθυμνο*, Ρέθυμνο.
- Τσάκωνας 1961: Τσάκωνας Ποθ., «Αλήθειες. Το νερό», εφημ. *Κρητική Επιθεώρησης*, φ. 9-9-1961.
- Τσιριμονάκη 1997: Τσιριμονάκη Μ., *Εν Ρεθύμνω*, Ρέθυμνο.
- Τσουδερός 1995: Τσουδερός Γ., *Αφιέρωμα στην ιστορία της Κρήτης κ' ειδικότερα του Ρεθέμνου 1536 ως 1924*, Ρέθυμνο.
- Faure 1981: Faure P., «Villes et villages du nome de Rhéthymnon», *Κρητολογία*, τ. 12-13.
- Χρυσοστόμου 2006: Χρυσοστόμου Π., *Νίκος Μαμαγκάκης. Μουσική ακούω, ζωή καταλαβαίνω. Βιογραφία*, Αθήνα.

Πηγές εικονογράφησης

Εμπροσθόφυλλο: διαδικίτιο.

σελ. 9: αρχείο Εκδόσεων Γραφοτεχνική | cartepostale από αρχείο Χ. Στρατιδάκη

σελ. 10: φωτογραφία από διαδικίτιο

σελ. 11: από αρχείο Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης

σελ. 12: αρχείο Χ. Στρατιδάκη

σελ. 15: διαδικίτιο

σελ. 16: Γιαπιτζόγλου 2011 | αρχείο Χ. Στρατιδάκη

σελ. 17: αρχείο Χ. Στρατιδάκη | αρχείο Μουσείου Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης

σελ. 18: αρχείο Χ. Στρατιδάκη

σελ. 19: διαδικίτιο

σελ. 20: αρχείο Χ. Στρατιδάκη | από διαδικίτιο

σελ. 21: Simonelli 1996 | διαδικίτιο

σελ. 22: Στρατιδάκης 2018 | διαδικίτιο

σελ. 23: αρχείο Χ. Στρατιδάκη

σελ. 24: διαδικίτιο | Πετρακάκη 2009

σελ. 25: αρχείο Γ. Εκκεκάκη | διαδικίτιο

σελ. 26: Στρατιδάκης 2014 | διαδικίτιο

σελ. 27: αρχείο Χ. Στρατιδάκη

σελ. 28: Εκκεκάκης 2007

σελ. 29: Στρατιδάκης 2014

σελ. 30: από Εκκεκάκης 2007

σελ. 31: αρχείο Γιάννη Παπιομύτογλου

σελ. 32: αρχείο Γιάννη Παπιομύτογλου

σελ. 33: αρχείο Γιάννη Παπιομύτογλου

σελ. 34: από Στρατιδάκης 2013.

σελ. 35: αρχείο Γιάννη Παπιομύτογλου.

σελ. 39: αρχείο Χ. Στρατιδάκη

σελ. 41: από Στρατιδάκης 2013

σελ. 42: από Στρατιδάκης 2013

σελ. 43: από Εκκεκάκης 2007

σελ. 44: αρχείο Γ. Παπιομύτογλου

σελ. 45: φωτογραφία Χ. Στρατιδάκη

Ο συγγραφέας και τα βιβλία του

Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι δάσκαλος που αφυπηρέτησε ως Σχολικός Σύμβουλος Χανίων κατά την περίοδο 2012-2016. Είναι απόφοιτος της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Ηρακλείου, της ΑΣΕΤΕΜ/ΣΕΛΕΤΕ και της Σχολής Νηπιαγωγών Χανίων. Είναι επίσης διδάκτορας Παιδαγωγικής της Σχολής Επιστημών της Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Έχει διατελέσει εισηγητής σε συνέδρια εκπαιδευτικά, ιστορικά, περιβαλλοντικά, σπηλαιολογικά και κρητολογικά. Διετέλεσε οργανωτής και συντονιστής λειτουργίας του Κέντρου Νέων Δήμου Ρεθύμνης (1987-1988), δημιουργός και εμψυχωτής του Κέντρου Περιβαλλοντικής Αγωγής και Ενημέρωσης «Φάληκονας» (1995-2001) και πρωτεργάτης της δημιουργίας το έτος 1999 του Σχολικού Μουσείου του Δήμου Ρεθύμνης, στο οποίο διετέλεσε μέχρι το 2007 Υπεύθυνος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και από τότε μέχρι σήμερα Επιμελητής. Από το 2015 είναι Γενικός Γραμματέας του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης. Μέχρι σήμερα έχει εκδώσει 43 βιβλία.

1. Ρέθυμνο – οδηγός για την πόλη, Αθήνα 1985¹, 1986², 1989³ και 1994⁴.
2. Γνωριμία με το Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, 1993.
3. Οι ακτές του Ρεθύμνου, 1995.
4. Ο Δημοτικός Κήπος του Ρεθύμνου, η δροσερή καρδιά της πόλης μας.
5. Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο κατά τον 19ο αιώνα – Ιστορικά τεκμήρια, 1997.
6. Τα δάση του Νομού Ρεθύμνης, 1997.
7. Με τους νεολιθικούς ανθρώπους στο Σπήλαιο του Γερανίου. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα, 1996.
8. Σε χώρους πρωτόγνωρους και μυστηριακούς – Τα σπήλαια του νομού Ρεθύμνης, 1998.
9. Μητρώο σπηλαίων νομού Ρεθύμνης. Ηλεκτρονική έκδοση, 1998.
10. Παραδοσιακά αποκριάτικα δρώμενα του νομού Ρεθύμνης, 1998.
11. Απέσβετο και λάλλον ύδωρ – Τα 130 κλειστά σχολεία του Ρεθύμνου, 1999.
12. Τα Βυζαντινά μνημεία του νομού Ρεθύμνης, 1999.
13. Eis mn̄h̄mn̄. Μορφές του οικολογικού κινήματος της Κρήτης, 1999.
14. Κουδούνια, καμπάνες, σήμαντρα. Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα, 1999.
15. Στο φαρμακείο της φύσης. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τα κρητικά βότανα, 1999.
16. Ρέθυμνο και θάλασσα. Ανθολόγιο κειμένων, 2000.
17. Απειλούμενα ζώα της Κρήτης, 2002.
18. Λαγκά Μυλοποτάμου. Περιβάλλον, άνθρωποι, ιστορία, πολιτισμός, Αθήνα 2003.
19. Σπηλαιολογία στο Ρέθυμνο (1962-2005). 43 χρόνια δραστηριοποίησης, 2005.
20. Νομός Ρεθύμνου Κρήτης, Ευρωπαϊκό Μονοπάτι Ε4, 2006.
21. Ευχετήριες μαντινάδες στο κινητό τηλέφωνο. Σχολιασμένη έκδοση 325 μαντινάδων, 2007.
22. Καθαρογλωσσίδα. Σχολιασμένη έκδοση 170 κρητικών γλωσσιδιών, 2008.
23. Η πρώτη εκατονταετία της νηπιακής εκπαίδευσης στο Ρέθυμνο. Συμβολή στην ιστορία του Ελληνικού νηπιαγωγείου, 2009.
24. Έναντι Σχολής Χωροφυλακής. Ο μετασχηματισμός μιας ρεθεμνιώτικης γειτονιάς μέσα σε μισό αιώνα, 2009.
25. Τα σπήλαια του Ρεθύμνου, 2011.
26. Κυνηγώντας την ιστορία του Καμαρακιού. Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα, 2011
27. Μνημειακά δέντρα και δάση της Κρήτης, 2012.
28. Η παραδοσιακή αγγειοπλαστική τέχνη στο Ρέθυμνο κατά τον 20ο αιώνα. Ιστορία, εργαστήρια, τεχνίτες, προϊόντα, 2012.
29. Ρέθυμνο και θάλασσα. Μια σχέση ιστορική και τα πειστήριά της, 2013.
30. Κώστας και Αργυρή Στρατιδάκη: ανιχνεύοντας μέσα από τη ζωή τους τις αξίες του παλιότερου Ρεθύμνου, 2014.
31. 370 μνημειακά κενά στην ιστορική τοπογραφία του Ρεθύμνου, 2014.
32. Μια μέρα στο σχολείο της ύστερης Κρητικής Πολιτείας. Εκπαιδευτικό βιωματικό πρόγραμμα, 2014.
33. Εκτός σχολικής αιθούσης. Εφαρμοσμένες δραστηριότητες βιωματικής μάθησης, 2016.
34. Δημοτικός Κήπος: η δροσερή ανάσα των Χανίων. Ιστορία, πανίδα, χλωρίδα, εκπαιδευτικές δραστηριότητες, 2016.
35. Το Κρητικό Αίνιγμα. Σχολιασμένη έκδοση 820 αινιγμάτων, 2016.
36. Το Ρέθυμνο του τρόμου: ιστορική πραγματικότητα και αστικοί μύθοι, 2017.
37. Ιστορικές περιηγήσεις στα Χανιά, Χανιά 2017.
38. Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο (1795-1940). Σχολικό και διδακτηριακό δίκτυο. Επίμετρο: η περίοδος 1940-1974, 2017.
39. Η τροφή του Ρεθύμνου. Διατροφικές συνήθειες και γευστικές μνήμες, 2018.
40. Τα Κρητικά σχολικά βιβλία. Η Συλλογή του Γ. Π. Εκκεκάκη, 2018.
41. Θα υπάγω εις τους κήπους. Περίπατοι στο αστικό πράσινο του Ρεθύμνου, 2019.
42. Περίπατος στο Ρέθυμνο των γυναικών, 2020.
43. Το Ρέθυμνο στα χρόνια της χολέρας. Επιδημικές ασθένειες και υγιεινιστικές πρακτικές, ηλεκτρονική έκδοση, 2020.

ΤΟ «ΡΕΘΥΜΝΟ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΧΟΛΕΡΑΣ»
ΤΟΥ ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΜΕ ΡΕΘΙΝ DISPLAY ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 2020
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΚΑΤΟΙΚΩΝ
ΠΑΛΙΑΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΦΕΣΤΙΒΑΛ
«ΗΜΕΡΕΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ 2020» ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ
ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΣΕΛΙΔΑ
<https://www.facebook.com/rethymnodays>.
ΤΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΑΝΕ
Η ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ.

Ποιες επιδημικές ασθένειες ταλαιπώρησαν ιστορικά το Ρέθυμνο, από τον 14ο αιώνα, που είναι πια μια συγκροτημένη πόλη, μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα;

Ποιός θάνατος ήταν *μαύρος* και ποιός *λευκός*;

Πώς μεταδιδόταν η *πανώγλη*, η *λήβη*, το *χτικιό*, η *ινφλουέντζα* και ο *δάγκειος πυρετός*;

Ποιές συνήθειες πρόληψης, υγιεινής, ιατρικής αλλά και... θρησκευτικής ή ατρείας ανέπτυξαν οι αθηνοί μας συμπολίτες για να τις αντιμετωπίσουν;

Ποιοί επώνυμοι έπεσαν θύματά τους και πώς συνέχισαν τη ζωή τους όσοι προσβλήθηκαν αλλά κατόρθωσαν να επιβιώσουν;

Στα ερωτήματα αυτά και σε μερικά άλλα επιχειρεί να απαντήσει το βιβλίο, ο συγγραφέας του οποίου υπενθυμίζει ότι οι επιδημίες, εκείνες που έφυγαν αλλά κι εκείνες που θα έρθουν, δεν είναι μόνο χωρο-ταξικές τεχνικές. Είναι και ταξικές.

